

प्रकरण II
अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन

प्रकरण II: अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन

या प्रकरणात महाराष्ट्राच्या अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेचा आढावा घेण्यात आला आहे, ज्यात अतिरिक्त खर्च, सातत्यपूर्ण बचती आणि शेवटच्या क्षणी निधी प्रत्यार्पण यासारख्या मुद्द्यांसह अर्थसंकल्पीय अंदाज आणि वास्तविक खर्च यांच्यातील महत्त्वपूर्ण तफावत उघड केली आहे. हे आर्थिक नियोजन, नियंत्रण आणि अनुपालनातील कमकुवतपणा अधोरेखित करते, वास्तववादी अंदाजपत्रक, वेळेवर निधीचा वापर आणि लिंग आधारित आणि हरित अंदाजपत्रक (ग्रीन बजेटिंग) सारख्या आधुनिक पद्धतींच्या गरजेवर भर देते.

2.1 अर्थसंकल्पीय प्रक्रिया

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 202 चे अनुपालन करून, प्रत्येक वित्तीय वर्षात, "वार्षिक वित्तीय विवरण" (अंदाजपत्रक) नावाच्या त्या वर्षासाठी राज्याच्या अंदाजित जमा आणि खर्चाचे विवरण राज्य विधिमंडळासमोर सादर करणे आवश्यक आहे. खर्चाचा अंदाज खर्चाच्या 'भारित' आणि 'दत्तमत' बाबी¹ स्वतंत्रपणे दर्शवितात आणि महसुली खात्यावरील खर्च इतर खर्चापासून वेगळा केला जातो. राज्य शासनाकडून कोणताही खर्च करण्यापूर्वी कायदेशीर अधिकृतता आवश्यक असते.

महाराष्ट्र अंदाजपत्रक नियमावलीत अंदाजपत्रक तयार करण्यासाठी आणि खर्चाच्या अधिकृततेशी संबंधित पुढील कार्यवाही करण्यासाठी अनुसरण करण्याची कार्यपद्धती नमूद केली आहे. वित्त विभागाने विहित केलेल्या तारखांना विभागप्रमुखांकडून प्राप्त झालेल्या प्रस्तावांच्या आधारे वित्त विभागाकडून अंदाजपत्रक तयार केले जाते. वित्त विभाग अंदाजांचे एकत्रीकरण करतो आणि अंदाजपत्रकीय वर्षाच्या आर्थिक स्थितीचे सारांशित विवरण, जमांचे तपशीलवार अंदाजपत्रक आणि अनुदानाच्या मागण्यांची विवरणपत्रे तयार करतो आणि त्यानंतर खर्चाचे तपशीलवार अंदाजपत्रक तयार करतो. या अंदाजांमध्ये राज्याच्या एकत्रित निधीतून केल्या जाणाऱ्या भारीत आणि दत्तमत खर्चाचा समावेश असतो. अंदाजपत्रकाशी संबंधित संज्ञांचा शब्दकोष परिशिष्ट 2.1 मध्ये दिला आहे. अंदाजपत्रक प्रक्रिया सामान्यतः ऑगस्टमध्ये अंदाजपत्रक परिपत्रक जारी करण्यापासून सुरू होते, जे विभागांना पुढील वित्तीय वर्षासाठी त्यांच्या अंदाजांची रचना करण्यासाठी मार्गदर्शन करते.

2.2 अंदाजपत्रकीय प्रक्षेपण आणि अपेक्षित आणि प्रत्यक्ष यामधील तफावत

कर प्रशासन/इतर जमा आणि सार्वजनिक खर्चाचे कार्यक्षम व्यवस्थापन संसाधनांचा इष्टतम वापर, योजनेची अंमलबजावणी आणि देखरेख क्षमता आणि वित्तीय उद्दिष्टे

¹ **भारीत खर्च:** खर्चाच्या काही विशिष्ट श्रेणी (उदा. घटनात्मक प्राधिकरणांचे वेतन, कर्जाची परतफेड इ.) राज्याच्या एकत्रित निधीवर भारीत असते आणि ते विधिमंडळाच्या मतदानाच्या अधीन नसतात
दत्तमत खर्च : इतर सर्व खर्चावर विधिमंडळ मतदान करते

साध्य करण्यातील बळकटीकरण यांचा ताळमेळ ठेवते. सातत्यपूर्ण बचती/आधिक्य अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेत सुधारणा करण्याची गरज दर्शवते.

राज्य विधिमंडळाकडून प्राप्त एकूण विनियोजन, वास्तविक खर्च आणि बचत यांचा तपशील तक्ता 2.1 मध्ये सारांशित केला आहे.

तक्ता 2.1: वित्तीय वर्ष 2024-25 दरम्यान अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या तुलनेत झालेला प्रत्यक्ष खर्च

(₹ कोटीत)

	खर्चाचा प्रकार	मूळ अनुदान/ विनियोजन	पुरवणी अनुदाने	एकूण अंदाज	प्रत्यक्ष खर्च	बचत	2024-25 मधील प्रत्यार्पित रक्कम	एकूण अर्थसंकल्पांच्या तुलनेत बचतीची टक्केवारी
दत्तमत	I. महसुली	466713.65	103531.97	570245.62	464467.72	105777.90	106714.3	18.55
	II. भांडवली	98376.14	26485.7	124861.84	85611.63	39250.21	39378.33	31.43
	III. कर्जे व अग्रिमे	7487.47	6532.69	14020.16	12135.06	1885.1	1921.61	13.44
	एकूण	572577.26	136550.36	709127.62	562214.41	146913.21	148014.2	20.87
भारित	IV. महसुली	62871.47	561.96	63433.43	57518.72	5914.71	5603.96	9.32
	V. भांडवली	21.25	3.37	24.62	9.52	15.1	14.93	61.33
	VI. सार्वजनिक ऋण परतफेड	57197.54	47.99	57245.53	41805.78	15439.75	15439.75	26.97
	एकूण	120090.26	613.32	120703.58	99334.02	21369.56	21058.64	17.45
	आकस्मिक निधीतील विनियोजन	0	0	0	0	0	0	0
	एकंदर एकूण	692667.52	137163.68	829831.20	661548.43	168282.77	169072.88	20.37
टिपणी: वर दर्शविलेला खर्च हा महसुली शीर्ष (₹ 10085.25 कोटी) व भांडवली शीर्ष (₹ 2847.84 कोटी) अंतर्गत खर्चातील कपात म्हणून लेख्यांमधून समायोजित केलेली वसूली विचारात न घेता एकूण आकडेवारी आहे. स्त्रोत: विनियोजन लेखे								

वर्ष 2024-25 मध्ये, महाराष्ट्र शासनाने अनुदान आणि विनियोजने मिळून एकूण ₹ 8,29,831.20 कोटीपैकी ₹ 6,61,548.43 कोटी खर्च केले, परिणामी एकूण ₹ 1,68,282.77 कोटीची बचत झाली. निव्वळ बचत ₹ 763.05 कोटी इतकी आधिक्याने भरून काढण्यात आली. ही बचत वर्षभरातील एकूण अनुदान आणि विनियोजनाच्या 20.28 टक्के होती.

बचत आणि आधिक्य प्रधान महालेखापाल (लेखे व अनुज्ञेयता)-I, महाराष्ट्र कार्यालयाद्वारे नियमितपणे नियंत्रण अधिकाऱ्यांना खर्चावरील मासिक अहवालाद्वारे कळविण्यात येत होते. मार्च 2025 मध्ये प्राथमिक आणि अंतिम लेखे बंद झाल्यानंतर त्यांनी संबंधित विभागांसमोर हे प्रकरण उपस्थित केले आणि नियंत्रण अधिकाऱ्यांना महत्त्वपूर्ण बदलांची कारणे स्पष्ट करण्याची विनंती केली, परंतु कोणतेही स्पष्टीकरण प्राप्त झाले नाही (जून 2025).

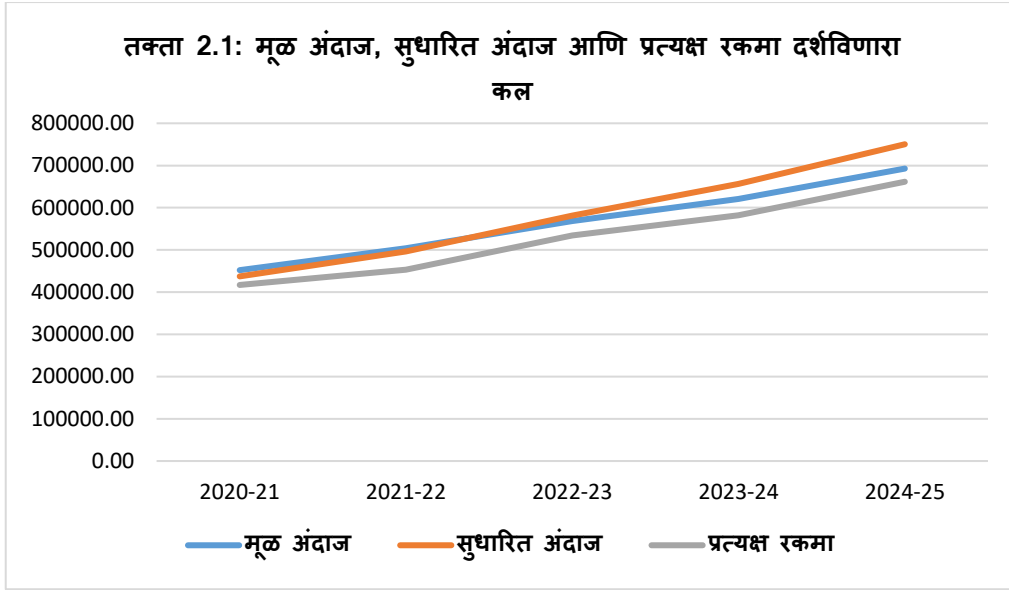
2020-21 ते 2024-25 या कालावधीसाठी मूळ अंदाजपत्रक, सुधारित अंदाज आणि प्रत्यक्ष खर्च यातील कल तक्ता 2.2 मध्ये दिले आहेत.

तक्ता 2.2: वित्तीय वर्ष 2020-21 ते 2024-25 दरम्यान मूळ अंदाजपत्रक, सुधारित अंदाजपत्रक आणि प्रत्यक्ष खर्च

(₹ कोटीत)

	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
मूळ अंदाजपत्रक	452136.69	503688.31	568270.63	620847.10	692667.52
पुरवणी अंदाजपत्रक	72152.87	60698.39	84538.52	105373.15	137163.68
एकूण अंदाजपत्रक	524289.56	564386.70	652809.15	726220.25	829831.20
सुधारित अंदाजपत्रक	437390.51	496637.96	581268.25	656495.09	729275.53
प्रत्यक्ष खर्च	417048.36	452850.67	534074.20	582296.66	661548.43
बचती	(-)107241.20	(-)111536.03	(-)118734.95	(-)143923.59	(-) 168282.77
मूळ तरतुदीशी पुरवणीची टक्केवारी	15.96	12.05	14.88	16.97	19.80
एकंदर तरतुदीशी एकंदर बचत/ आधिक्याची टक्केवारी	20.45	19.76	18.19	19.82	20.28
एकूण अंदाजपत्रक - सुधारित अंदाजपत्रक	86899.05	67748.74	71540.90	69725.16	100555.67
सुधारित अंदाजपत्रक - प्रत्यक्ष खर्च	20342.15	43787.29	47194.05	74198.43	67727.1
(एकूण अंदाजपत्रक - सुधारित अंदाजपत्रक) एकूण अर्थसंकल्पाशी टक्केवारी	16.57	12.00	10.96	9.60	12.12
(सुधारित अंदाजपत्रक - प्रत्यक्ष खर्च) एकूण अर्थसंकल्पाशी टक्केवारी	3.88	7.76	7.23	10.22	8.16
स्रोत: वार्षिक वित्तीय विवरणे आणि विनियोजन लेखे					

अर्थसंकल्पीय तरतुदींमध्ये कायमस्वरूपी वाढ आणि भरीव पुरवणी तरतूद असूनही, खर्च नियंत्रण आणि अंदाज कमकुवत राहिले, हे निरंतर होणाऱ्या अधिक आणि वाढत्या बचतीद्वारे सिद्ध होते. पुरवणी अर्थसंकल्पावरील वाढते अवलंबित्व आणि सुधारित अंदाजांचा लक्षणीय कमी वापर यामुळे वास्तववादी अंदाजपत्रकातील त्रुटी दिसून येतात. अंदाजपत्रकांची विश्वासाहता वाढविण्यासाठी अंदाजपत्रक निर्मितीचे बळकटीकरण आणि खर्चाची अंमलबजावणी सुधारणे आवश्यक आहे. यावरून अंदाजपत्रकातील अंदाजांची वास्तवता सुधारणे, पुरवणी मागण्यांचा प्रत्यक्ष अंमलबजावणी क्षमतेशी सांगड घालणे आणि खर्चाचा अंदाज आणि देखरेख यंत्रणा मजबूत करणे याला वाव आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे विनियोजन लेखे)

आलेख 2.1 मध्ये 2020-21 ते 2024-25 या कालावधीत मूळ अंदाजपत्रक, सुधारित अंदाज आणि प्रत्यक्ष खर्च यामध्ये झालेली कायमस्वरूपी वाढ दर्शवण्यात आली आहे. सुधारित अंदाज सातत्याने मूळ अर्थसंकल्पापेक्षा जास्त होते, तर वास्तविक खर्च दोन्हीपेक्षा कमी राहिला, ज्यामुळे वर्षभरात सुधारणा आणि वर्षअखेर बचत यांची पुनरावृत्ती झाली.

2.2.1 अर्थसंकल्पीय तरतुदी आणि खर्चाचे घटक/सेवा निहाय विश्लेषण

वित्तीय वर्ष 2024-25 साठी अंदाजपत्रक आणि खर्चाचे घटक-निहाय विश्लेषण यांचा सारांश तक्ता 2.3 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.3: वर्ष 2024-25 साठी घटक-निहाय अंदाजपत्रक आणि खर्च

(₹ कोटीत)

घटक	एकूण अंदाजपत्रक	एकूण खर्च	एकूण अंदाजपत्रकाची टक्केवारी	एकूण खर्चाची टक्केवारी	एकूण अर्थसंकल्पाच्या मानाने खर्चाची टक्केवारी
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6=3/2*100)
वचनबद्ध खर्च	185598.97	153968.7	22.37	23.27	82.96
राज्य योजना	579127.58	458766.17	69.79	69.35	79.22
केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी केंद्राचा हिस्सा	35819.36	25935.87	4.32	3.92	72.41
केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी राज्याचा हिस्सा	28259.96	21346.49	3.41	3.23	75.54
बाह्य अनुदानित प्रकल्प	1025.34	1531.2	0.12	0.23	149.34
एकूण	829831.21	661548.43	100.00	100.00	

₹ 8,29,831.21 कोटीच्या एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीपैकी राज्य शासनाने ₹ 6,61,548.43 कोटी खर्च केले, परिणामी सुमारे 80 टक्के वापर झाला. इतर

घटकांच्या तुलनेत वचनबद्ध खर्चाने जास्त वापर (82.96 टक्के) दर्शविला. अर्थसंकल्पात सुमारे 70 टक्के हिस्सा असलेल्या राज्य योजनांचा 79.22 टक्के वापर नोंदवला गेला. केंद्र पुरस्कृत योजनांतर्गत निधीचा कमी वापर करण्यात आला, केंद्र आणि राज्य शासनाच्या हिश्याचा वापर अनुक्रमे 72.41 टक्के आणि 75.54 टक्के होता.

मंजूर अंदाजपत्रकाच्या तुलनेत खर्च दर्शविण्याव्यतिरिक्त, विनियोजन लेखे अशा प्रकरणांचे स्पष्टीकरण देखील देतात जेथे खर्च अंदाजपत्रकीय तरतुदीपेक्षा (मूळ + पुरवणी) लक्षणीयरीत्या बदलतो. विनियोजन स्तरावरील उप-शीर्ष/घटकामधील अशा तफावतीची मर्यादा विनियोजन लेख्यांमध्ये स्पष्ट केली जाणार आहे, जी लोक लेखा समितीने निश्चित केली आहे.

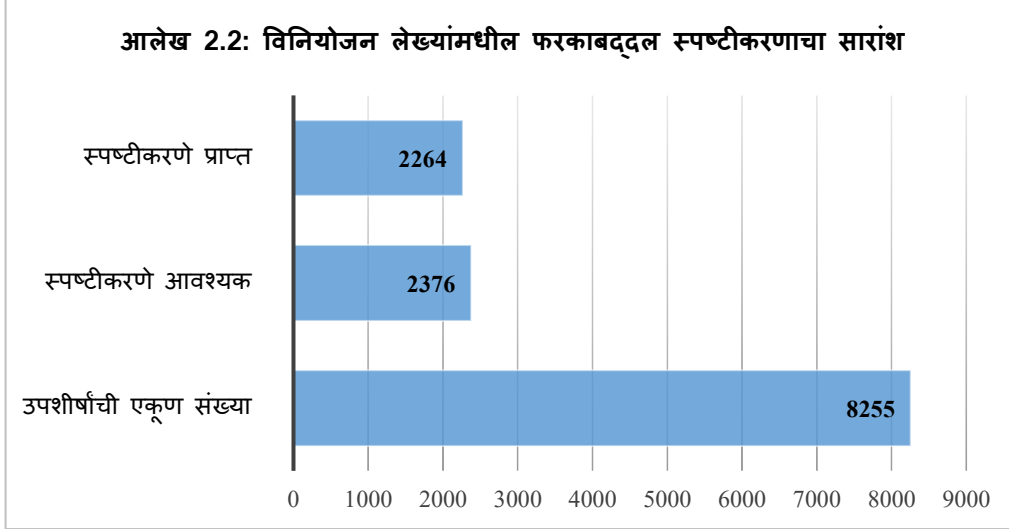
प्रधान महालेखापाल (लेखे व अनुज्ञेयता) विभागांच्या नियंत्रण अधिकाऱ्यांना मसुदा विनियोजन लेखे प्रदान करतात आणि लोक लेखा समितीने निश्चित केलेल्या मर्यादांच्या अनुषंगाने मंजूर अर्थसंकल्पीय वाटपाच्या संदर्भात खर्चातील फरकांची कारणे/स्पष्टीकरण मागवतात.

महाराष्ट्र राज्य विधानसभेच्या (चौदावी विधानसभा) 2021-22 च्या लोक लेखा समितीने आपल्या पहिल्या अहवालात या लेख्यांतील बचत आणि आधिक्याबाबत टिप्पण्या आणि शेरे करण्यासाठी खालील प्रमाणके सुचविली आहेत.

बचती	(अ) एकूण बचत: - जर अनुदान/ विनियोजनात एकूण तरतुदीच्या पाच टक्क्यांपेक्षा कमी बचत असेल, तर वैयक्तिक उप-शीर्षाखाली बचतीवरील कोणत्याही टिप्पण्या किंवा शेरे आवश्यक नाहीत. (ब) वैयक्तिक उपशीर्ष: - जर बचत ₹ 100 लाख किंवा उप-शीर्षाखाली एकूण तरतुदीच्या 10 टक्के, यापैकी जे जास्त असेल ते, असेल तर उप-शीर्षाखालील बचतीवर भाष्य करणे आवश्यक राहील.
आधिक्य	(अ) लोक लेखा समितीच्या शिफारशीनुसार विधानसभेने (भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 204 आणि 205 नुसार) सर्व अतिरिक्त खर्चाचे नियमितीकरण करणे आवश्यक आहे. (ब) उपशीर्षाखालील आधिक्य ₹ 50 लाख किंवा उपशीर्षाखालील एकूण तरतुदीच्या 10 टक्के, यापैकी जे कमी असेल ते असल्यास भाष्य केले जाते. तथापि, आधिक्य ₹ 50 लाखांपेक्षा कमी असेल तर तरतुदीच्या कितीही टक्के आधिक्य असले तरी त्यावर भाष्य करण्याची आवश्यकता नाही.

महाराष्ट्र अंदाजपत्रक नियमावलीच्या परिच्छेद 165 नुसार, काही वेगळ्या किंवा असामान्य वैशिष्ट्यांचा समावेश असलेल्या निधीच्या पुनर्विनियोजनास मंजूरी देणाऱ्या आदेशांमध्ये त्यांच्यामुळे प्रभावित झालेल्या उप-शीर्षांमध्ये भर घालण्याची आणि कपात करण्याची कारणे थोडक्यात नमूद केली पाहिजेत. तथापि, वित्त विभागाने जारी केलेल्या पुनर्विनियोजन आदेशांच्या छाननी नंतर असे निदर्शनास आले की विनियोजन लेख्यांमध्ये टिप्पणी केलेल्या 2376 बाबींपैकी 112 बाबींच्या संदर्भात (4.71 टक्के) अतिरिक्त

तरतूद/तरतूद काढून घेण्याचे कोणतेही कारण नमूद केले नव्हते. हे राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमाच्या कलम 6 मध्ये नमूद केलेल्या पारदर्शकतेच्या तत्वाच्या विरोधात आहे. विनियोजन लेख्यांमधील फरकाच्या स्पष्टीकरणाचा सारांश आलेख 2.2 मध्ये दर्शविला आहे.

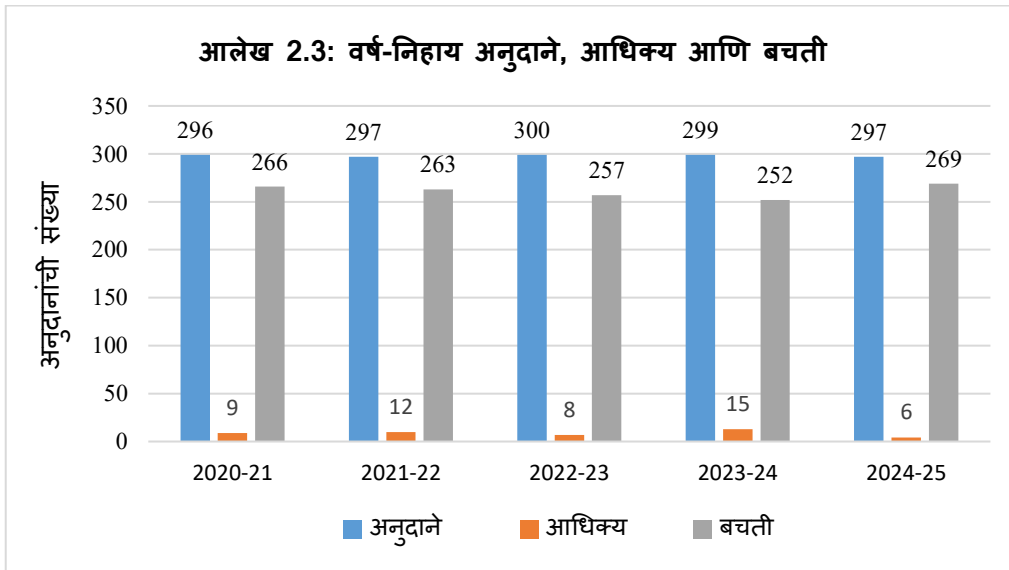

स्रोत: प्रधान महालेखापाल (लेखे व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र यांनी दिलेली माहिती

2.3 अर्थसंकल्पीय कुशलता

खर्चाच्या रचनेची निष्पत्ती

खर्चाच्या रचनेची निष्पत्ती ही अंमलबजावणीदरम्यान मुख्य अंदाजपत्रक बाबींमधील पुनर्वाटपामुळे खर्चाच्या रचनेत पडलेल्या फरकाचे मोजमाप करते. अनुदान, अतिरिक्त खर्च आणि बचतीचे वर्षानिहाय विश्लेषण अंदाजपत्रक अंमलबजावणी आणि राज्याद्वारे वित्तीय व्यवस्थापनाच्या कार्यक्षमतेबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करते. हे आलेख 2.3 मध्ये चित्रित केले आहे.

स्रोत: संबंधित वर्षाचे विनियोजन लेखे

वित्तीय वर्ष 2024-25 करिता खर्चाच्या रचनेची निष्पत्ती तक्ता 2.4 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 2.4: वित्तीय वर्ष 2024-25 चे खर्चाच्या रचनेचे विचलन

विभाग	एकंदर विचलन (टक्के)	विचलनाची कक्षा (टक्के)	अनुदानांची संख्या
महसुली (दत्तमत)	18.55	< 25	72
		25-50	48
		>50 पर्यंत 100	29
भांडवली (दत्तमत)	29.62	< 25	55
		25-50	18
		>50 पर्यंत 100	21
महसुली (भारित)	9.32	< 25	11
		25-50	9
		>50 पर्यंत 100	42
भांडवली (भारित)	26.99	< 25	1
		25-50	2
		> 50 पर्यंत 100	7

25 टक्क्यांपेक्षा जास्त विचलनासह मोठ्या संख्येने असलेली अनुदाने वास्तववादी अंदाजपत्रक आणि टप्प्याटप्प्याने अंमलबजावणीतील त्रुटीकडे विशेषतः भांडवली कामांमध्ये लक्ष वेधतात. 29.62 टक्क्यांच्या एकूण विचलनासह, भांडवली दत्तमत अनुदानांनी सर्वाधिक परिवर्तनशीलता दर्शविली आणि 39 अनुदानांनी 25 टक्क्यांपेक्षा जास्त विचलन दर्शविले, जे भांडवली अंदाजपत्रक आणि अंमलबजावणीतील कमकुवतपणाचे सातत्य अधोरेखित करते. अनुदान सी 7 आणि वाय 2 च्या अनुदान पुनरावलोकनादरम्यान असे लक्षात आले की महसूल दत्तमत विभागांतर्गत अनुदान सी 7 आणि वाय 2 मध्ये अनुक्रमे 24.23 टक्के आणि 25.52 टक्के विचलन होते.

एकूणच, काही विभागांमध्ये एकूण विचलन मध्यम दिसत असले तरी, 25 टक्क्यांपेक्षा जास्त विचलन असलेल्या मोठ्या संख्येने अनुदाने - विशेषतः भांडवली आणि भारीत खर्चांमध्ये - वास्तववादी अंदाजपत्रक, वेळेवर अंमलबजावणी आणि खर्चाचे वार्षिक संनियंत्रण करण्यातील कायमची आव्हाने सूचित करतात.

2.4 विनियोजन लेखे

भारतीय संविधानाच्या कलम 204 अंतर्गत विनियोजन अधिनियमाच्या अनुसूचीमध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या विविध उद्देशांसाठी दत्तमत अनुदाने व भारित विनियोजनांच्या तुलनेत प्रत्येक वित्तीय वर्षासाठी शासनाच्या खर्चाचे लेखे म्हणजे विनियोजन लेखे असतात. हे लेखे स्थूलपणे मूळ अर्थसंकल्पीय तरतूद, पुरवणी अनुदान, प्रत्यार्पण आणि पुनर्विनियोजन यांच्या तुलनेत प्रत्यक्ष खर्च स्पष्टपणे दर्शवितात.

प्रत्यक्षात विविध अनुदानांतर्गत झालेला खर्च हा त्या वर्षासाठी विनियोजन अधिनियमानुसार प्राधिकृत केलेल्या खर्चाच्या अनुषंगाने आहे आणि संविधानाच्या (अनुच्छेद 202) प्रावधानांतर्गत आकारण्यात येणारा खर्च आकारला गेला आहे किंवा कसे

हे तपासण्यासाठी भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक विनियोजन लेखापरीक्षण करतात. तसेच, ते झालेला खर्च हा कायदे, संबंधित नियम, विनियमन आणि निर्देश यांच्याशी सुसंगत आहे किंवा कसे हे देखील तपासतात.

2.5 अर्थसंकल्पीय आणि लेखा प्रक्रिया

2.5.1 अतिरिक्त खर्च व त्याचे नियमितीकरण

भारतीय संविधानाच्या कलम 205 नुसार, राज्य शासनाला अनुदान विनियोजनांपेक्षा अधिक खर्च राज्य विधी मंडळांद्वारे नियमितीकरण करणे बंधनकारक आहे. या कलमांतर्गत खर्चाच्या नियमितीकरणासाठी कोणतीही कालमर्यादा विहित केलेली नसली तरी, लोक लेखा समितीने विनियोजन लेख्यांची चर्चा पूर्ण केल्यानंतर अतिरिक्त खर्चाचे नियमितीकरण केले जाते.

ए. चालू वर्षातील अतिरिक्त खर्च

2024-25 मध्ये तक्ता 2.5 मध्ये दर्शविल्यानुसार दोन अनुदाने आणि चार विनियोजनांतर्गत राज्य विधिमंडळाने अधिकृत केलेल्यापेक्षा ₹ 763.05 कोटीचे अतिरिक्त वितरण झाले.

तक्ता 2.5: 2024-25 मधील नियमितीकरण आवश्यक असलेला अतिरिक्त खर्च

(₹ कोटीत)

अनुदान क्रमांक	अनुदान तपशील	नियमितीकरण आवश्यक असलेला अतिरिक्त खर्च
सी-2	मुद्रांक व नोंदणी	20.353
ओ-31	जिल्हा योजना- सांगली	0.005
सी-1	महसूल व जिल्हा प्रशासन	0.011
एल-1	व्याज प्रदाने	727.284
आर-1	वैद्यकीय व सार्वजनिक आरोग्य	15.113
टी-1	व्याज प्रदाने	0.290
	एकूण	763.054
स्रोत: विनियोजन लेखे		

2024-25 मधील अतिरिक्त खर्च प्रामुख्याने राज्य भविष्य निर्वाह निधीवर ₹ 727.28 कोटी तरतूद केलेल्या व्याज प्रदानांमुळे, वित्त आयोगाच्या अनुदानांच्या (वचनबद्ध दायित्वे) हस्तांतरणात झालेल्या विलंबामुळे ₹ 15.11 कोटी दंडात्मक व्याज आणि मुद्रांक किंमत आणि मुद्रांक विक्रीवरील खर्चासाठी ₹ 20.35 कोटी यामुळे झाला.

बी. आधीच्या/मागील वित्तीय वर्षामधील अतिरिक्त खर्चाचे नियमितीकरण

2017-18 ते 2023-24 या कालावधीत झालेला ₹ 3025.76 कोटीचा अतिरिक्त खर्च राज्य विधिमंडळाने मार्च 2025 पर्यंत नियमित करणे बाकी होते. नियमितीकरणाची आवश्यकता असलेल्या मागील वित्तीय वर्षाच्या अतिरिक्त खर्चाचा तपशील **परिशिष्ट 2.2** मध्ये दर्शविला आहे.

राज्याच्या एकत्रित निधीतून होणाऱ्या खर्चावरील कायदेशीर देखरेख मजबूत करण्यासाठी, अतिरिक्त खर्चाची ही प्रकरणे लवकरात लवकर नियमित करणे आवश्यक आहे आणि अशा अतिरिक्त खर्चाची पुनरावृत्ती रोखण्यासाठी राज्य शासनाने उपाययोजना करावी.

2.5.1.1 काही अनुदानांमध्ये अतिरिक्त खर्चाचे सातत्य/सातत्याने झालेला अतिरिक्त खर्च

लेखापरीक्षण छाननीत असे दिसून आले की गेल्या पाच वर्षांत (2021-2025) प्रत्येक प्रकरणांत ₹ 10 कोटी पेक्षा जास्त खर्च केल्याची कोणतीही प्रकरणे आढळली नाहीत.

2.5.2 अनावश्यक ठरलेली पुरवणी अनुदाने

पूरक अनुदान किंवा विनियोजन ही मूळ अधिकृत अनुदान किंवा विनियोजनात भर घालणे आहे. मुंबई अर्थसंकल्पीय नियमावलीच्या परिच्छेद 169 आणि 170 सह भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 205 मध्ये पुरवणी अंदाजपत्रक किंवा पुरवणी अंदाजपत्रकांसाठी कायदेशीर आधार प्रदान केला आहे. जेव्हा असा अतिरिक्त खर्च अपरिहार्य असल्याचे आढळून येते आणि पुनर्विनियोजनाद्वारे अतिरिक्त रक्कम भरून काढण्यासाठी अनुदानात बचत होण्याची शक्यता नसते, तेव्हा संबंधित विभागाचे सचिव वित्त विभागाला पुरवणी किंवा अतिरिक्त अनुदान किंवा विनियोजन करण्याचा प्रस्ताव सादर करतात.

असे निदर्शनास आले की 62 प्रकरणांमध्ये (परिशिष्ट 2.3), एकूण ₹ 29,742.51 कोटी पुरवणी तरतुदींना मंजुरी देऊनही 2024-25 मधील वास्तविक खर्च मूळ तरतुदींच्या पातळीपर्यंत पोहोचला नाही. यावरून असे दिसून येते की पुरवणी तरतुदी अनावश्यक होत्या. तसेच, प्रत्येक प्रकरणात ₹ दोन कोटीपेक्षा जास्त पुरवणी तरतुदी असलेल्या 84 प्रकरणांमध्ये, वर्षभरात ₹ 1,37,066.48 कोटी अतिरिक्त पुरवणी अनुदान (परिशिष्ट 2.4) देण्यात आले.

तक्ता 2.6 मध्ये सहा अनुदाने दर्शविली आहेत ज्यात वास्तविक खर्च मूळ अर्थसंकल्पीय तरतुदीपेक्षा कमी असूनही प्रत्येक प्रकरणात ₹ 1000 कोटी आणि त्याहून अधिक पुरवणी तरतूद करण्यात आली.

तक्ता 2.6: ₹ 1000 कोटी आणि त्याहून अधिक अनावश्यक पुरवणी अर्थसंकल्पीय तरतूदीची प्रकरणे/उदाहरणे

(₹ कोटीत)

अ.क्र.	अनुदान क्रमांक आणि तपशील	महसुली/भांडवली	अंदाजपत्रक (मूळ)	खर्च	मूळ अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत बचती (-)	अंदाजपत्रक (पुरवणी)
1	बी 01	महसुली	29104.99	23960.29	-5144.70	1279.22
2	एफ 02	महसुली	17252.06	13554.03	-3698.03	7358.52
3	आय 05	भांडवली	17785.84	16434.73	-1351.11	3109.91
4	टी 05	महसुली	13582.45	12517.44	-1065.01	2993.96
5	एच 08	भांडवली	4840.79	4090.74	-750.05	2813.09
6	एन 03	महसुली	16788.52	16371.41	-417.12	5083.70

स्रोत: 2024-25 चे विनियोजन लेखे

अशा प्रकारे, असा निष्कर्ष काढता येतो की ₹ 1,37,163.68 कोटीच्या मोठ्या पुरवणी अनुदानांमुळे अर्थसंकल्पाच्या तुलनेत बचतीत आणखी वाढ झाली. आवश्यकतेशिवाय पुरवणी अनुदान मागणे हे राज्य शासनाच्या वाईट अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापनाचे निदर्शक आहे. शिवाय, हे देखील स्पष्ट दिसून येते की विभागांकडून वाटप कार्यक्षमता आणि वापर कार्यक्षमतेचा अभाव आहे ज्यामुळे काही अनुदानांमध्ये अतिरिक्त खर्च झाला आणि इतरांमध्ये बचत झाली. एकूणच, हा आकृतीबंध मूळ अंदाज, पुरवणी मागण्या आणि प्रत्यक्ष खर्च यांच्यातील कमकुवत संरेखन प्रतिबिंबित करते, जे अधिक वास्तववादी अंदाजपत्रक तयार करणे, पुरवणी प्रस्तावांची काळजीपूर्वक छाननी करणे आणि अतिरिक्त तरतूद आणि वर्षाअखेरची बचत दोन्ही टाळण्यासाठी वर्षभरातील खर्चाचे नियंत्रण मजबूत करण्याची आवश्यकता अधोरेखित करते.

अनुदान सी -07 आणि अनुदान वाय -02 च्या अनुदान पुनरावलोकनादरम्यान, लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की प्राप्त केलेल्या पुरवणी तरतुदी अनावश्यक होत्या, कारण दोन्ही प्रकरणांमध्ये वास्तविक खर्च मूळ तरतुदीच्या पातळीपर्यंतही पोहोचला नाही, परिणामी तक्ता 2.7 मध्ये वर्णन केल्याप्रमाणे लक्षणीय बचत झाली.

तक्ता 2.7: अनुदान सी 07 आणि वाय 02 अंतर्गत अनावश्यक पुरवणी तरतुदी

(₹ कोटीत)

अनुदान क्रमांक	मूळ	पुरवणी	प्रत्यक्ष खर्च	बचत
सी 07- वने	4353.47	56.88	3341.56	1068.79
वाय 02- पाणी पुरवठा व स्वच्छता	6007.14	290.66	4690.90	1606.90
स्रोत: 2024-25 चे विनियोजन लेखे				

अनुदान सी-07 अंतर्गत उपशीर्षांमध्ये, ₹ 60 कोटींच्या मूळ तरतुदीच्या तुलनेत, 'राज्य जैवविविधता मंडळ बळकटीकरण' यासाठी ₹ 56.88 कोटींची पुरवणी मागणी प्राप्त झाली. मात्र, प्रत्यक्ष खर्च केवळ ₹ 14.50 कोटी होता, ज्यामुळे ₹ 102.38 कोटीची बचत झाली. जी 31 मार्च 2025 रोजी प्रत्यार्पित करण्यात आली. विभागाने प्रत्यार्पणाचा संबंध रिक्त पदे न भरणे, अपेक्षित खर्च कमी होणे, देयके प्राप्त न होणे आणि योजनेनुसार कामे पूर्ण न होणे यांच्याशी जोडला.

2.5.3 निधीचे अयोग्य पुनर्विनियोजन

पुनर्विनियोजन म्हणजे विनियोजनाच्या एका घटकामधून जेथे बचतीची अपेक्षा केली जाते. अनुदानातील निधीचे हस्तांतरण, दुसऱ्या घटकामध्ये जेथे अतिरिक्त निधीची आवश्यकता लक्षात येते. महाराष्ट्र अंदाजपत्रक नियमावलीच्या परिच्छेद 162 ते 164 नुसार, वित्त विभाग आणि प्रशासकीय विभाग विनियोजन अधिनियमातील एकाच अनुदान/विनियोजनात एका प्रमुख, गौण शीर्ष किंवा उप-शीर्षाकडून दुसऱ्या शीर्षाकडे पुनर्विनियोजन मंजूर करू शकतात.

2024-25 मध्ये, 165 अनुदानांतर्गत ₹ 47,697.17 कोटीचे पुनर्विनियोजन आदेश जारी करण्यात आले. यापैकी 137 अनुदानांतर्गत ₹ 24,195.70 कोटीचे पुनर्विनियोजन आदेश 31 मार्च 2025 रोजी जारी करण्यात आले. शिवाय, 22 अनुदानांमध्ये

(परिशिष्ट 2.5 (अ)), विविध विभागांनी लागू केलेल्या पुनर्विनियोजन आदेशांद्वारे ₹ दोन कोटीपेक्षा जास्त तरतूद कपात करणे अविचारी ठरले कारण या प्रकरणांमध्ये अतिरिक्त खर्च होता.

या परिशिष्टाचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे अनुदान आय 05 अंतर्गत अशा प्रकरणांचे पाटबंधारे भांडवली खर्च, विशेषतः पाटबंधारे विकास महामंडळांना (गोदावरी मराठवाडा, तापी आणि कृष्णा खोरे) भांडवली अंशदानाशी संबंधित खर्च बऱ्याच घटनांमध्ये, मोठ्या प्रमाणात पुनर्विनियोजन केले गेले (₹ 5 कोटी ते ₹ 250 कोटी पर्यंत), तरीही खर्च कमी केलेल्या तरतुदीपेक्षा जास्त होता, ज्यामुळे बचत झाली जी पुनर्विनियोजित रकमेचे प्रतिबिंब होते. यावरून असे दिसून येते की वास्तविक खर्चाच्या आवश्यकतांचे वास्तववादी निर्धारण न करता निधी आहरीत केले गेले.

हा आकृतीबंध हे सूचित करतो की पुनर्विनियोजन चांगल्या प्रकारे स्थापित बचतीद्वारे करण्याऐवजी नियमित समायोजन यंत्रणा म्हणून वापरले गेले, ज्यामुळे वर्षभराच्या वित्तीय नियंत्रणाचा हेतू कमी झाला. जिल्हा नियोजन योजना आणि वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य यासह छोट्या प्रमाणात का होईना, काही बिगर-पाटबंधारे अनुदानांमध्येही अशी प्रकरणे दिसून आली.

41 योजनांमध्ये, (परिशिष्ट 2.5 (बी)) तरतुदीत वाढ करणे देखील अनावश्यक ठरले कारण खर्च एकतर मूळ/पूरक अंदाजपत्रक तरतुदीच्या पातळीइतका होता किंवा आला नाही. सिंचनाशी संबंधित भांडवली खर्च आणि सामाजिक क्षेत्रातील प्रमुख अनुदानांमध्ये या पद्धतीची वारंवारिता खर्चाचा अंदाज, पूरक मागण्यांची छाननी आणि वार्षिक आर्थिक आढावा यातील कमकुवतपणा दर्शवते. पुरवणी अनुदान किंवा पुनर्विनियोजन मंजूर करण्यापूर्वी निधीच्या आवश्यकतेचे निर्धारण अधिक दृढ करणे आणि वाढीच्या निर्णयांना वास्तववादी अंमलबजावणीच्या मुदतीशी जोडणे यामुळे अर्थसंकल्पीय शिस्त आणि संसाधनांच्या वापराची कार्यक्षमता सुधारण्यास मदत होईल.

2.5.4 अखर्चित रक्कम आणि प्रत्यार्पित विनियोजने आणि/किंवा मोठ्या बचती/प्रत्यार्पणे

2.5.4.1 अंदाजपत्रकीय तरतुदीच्या कमी उपयोगामुळे लक्षणीय बचत

खर्चाची गुणवत्ता संतुलित करण्यासाठी आणि अंदाजपत्रकीय निधीचा कमी वापर होणे कमी करण्यासाठी योग्य खर्चाच्या पातळीसाठी सर्व संभाव्य खर्चाचे अनुकूलन करण्यासाठी अर्थसंकल्पीय प्रस्तावांद्वारे प्रयत्न केला पाहिजे. खर्च करणाऱ्या घटकांद्वारे वेळेवर प्रत्यार्पण करणे ही मंजूर अर्थसंकल्पात इष्टतम पुनर्वाटपासाठी एक महत्वाची यंत्रणा आहे.

(ए) प्रत्यार्पण पश्चात बचती

अनुदान आणि विनियोगाच्या विश्लेषणावरून असे दिसून आले की 2024-25 या वर्षात दोन प्रकरणांमध्ये, तक्ता 2.8 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे बचत (प्रत्यार्पित केल्यानंतर) प्रत्येक प्रकरणात ₹ 100 कोटीपेक्षा जास्त होती.

तक्ता 2.8: 2024-25 मध्ये प्रत्यार्पणानंतर मोठ्या बचती (₹ 100 कोटीपेक्षा जास्त)
दर्शविणारी अनुदाने/विनियोजने यांचे विवरणपत्र

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	अनुदान क्र.	अनुदानाचे नाव	एकूण अंदाज	प्रत्यक्ष खर्च	बचती	प्रत्यार्पण	प्रत्यार्पणानंतर बचती
1	एच 05	रस्ते व पूल	7140.88	5720.91	1419.96	938.27	481.69
2	एच 08	सार्वजनिक बांधकामाच्या प्रशासकीय व कार्यचालन इमारतींवरील भांडवली खर्च	7653.89	4090.74	3563.14	3437.17	125.97
स्रोत: 2024-25 चे विनियोजन लेखे							

2024-25 या वर्षासाठी अनुदान आणि विनियोजनांच्या विश्लेषणावरून असे निदर्शनास आले की 80 अनुदानांमध्ये, बचत (प्रत्यार्पण वगळता) प्रत्येक प्रकरणात ₹ 100 कोटीपेक्षा जास्त होती (परिशिष्ट 2.6). तसेच, असे निदर्शनास आले की दोन अनुदाने आणि पाच विनियोजनांमध्ये, प्रत्येक प्रकरणात ₹ दोन कोटीपेक्षा जास्त तरतुदी असूनही, तक्ता 2.9 मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे कोणताही खर्च केला गेला नाही.

तक्ता 2.9: 2024-25 मधील विना-वापर पडून राहिलेली संपूर्ण अनुदाने

(₹ कोटीत)

अ.क.	अनुदान क्र.	अनुदानाचे नाव	रक्कम
1	सी 08	स्थानिक संस्था व पंचायत राज संस्था यांना नुकसान भरपाईच्या व अभिहस्तांकित रकमा देणे	10.00
2	एम 02	अन्न, साठवण व वखार	26.80
2	ओ 04	इतर ग्रामविकास कार्यक्रम	100.08
3	ओ 06	इतर वैज्ञानिक संशोधन	38.00
4	ओ12	सर्वसाधारण वित्तीय व व्यापारी संस्थांमधील गुंतवणूक	20.00
5	क्यु 06	शासकीय कर्मचारी, इत्यादींना कर्जे	3.46
6	झेडआय 01	व्याज प्रदाने	11.00
स्रोत: 2024-25 चे विनियोजन लेखे			

अनुदान वाय-02 आणि सी-07 च्या अनुदान पुनरावलोकनादरम्यान दस्तावेजांच्या छाननीत असे निदर्शनास आले की तक्ता 2.10 मध्ये दर्शविलेल्या खालील चार

उपशीर्षामध्ये, संपूर्ण अर्थसंकल्पीय तरतूद 31 मार्च 2025 रोजी प्रत्यार्पित करण्यात आली होती.

तक्ता 2.10: अनुदान सी 07 आणि वाय 02 अंतर्गत संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित दर्शविणारा तपशील

(₹ कोटीत)

अ.क्र.	तपशील	मूळ आणि पुरवणी अनुदान	पुनर्विनियोजित केलेली रक्कम	एकूण अनुदान	प्रत्यक्ष खर्च
1	2215 107(04)(05) संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची अंमलबाजवणी, प्रचार, प्रसिद्धी व बक्षीस योजना	20.00	20.00	0	0
मार्च 2025 मध्ये ₹ 20.00 कोटीची संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित करण्याचा संबंध वित्त विभागाद्वारे अर्थसंकल्प वितरण प्रणालीवरील निधी मंजूर न केल्याशी जोडण्यात आला.					
2	2215 196(02)(01) मराठवाडा विभागाकरिता एकात्मिक जाळे पद्धतीने पाणी पुरवठा योजनेसाठी सहायक अनुदान	5.0	5.0	0	0
मार्च 2025 मध्ये ₹ 5.00 कोटीची संपूर्ण तरतूद प्रत्यार्पित करण्याचा संबंध महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाकडून निधीची मागणी न केल्याशी जोडण्यात आला.					
3	2215 196(02)(02) तिलारी प्रकल्पावर आधारित पाणी पुरवठा योजना	5.00	5.00	0	0
मार्च 2025 मध्ये संपूर्ण ₹ 5.00 कोटीची तरतूद प्रत्यार्पित करण्याचा संबंध या योजनेतर्गत अंमलबाजवणी करणाऱ्या संस्थांकडून निधीची मागणी न केल्याशी जोडण्यात आला.					
4	2406 (003(00)(04) शिक्षण व प्रशिक्षण- विद्यार्थी हरित सेना	40.00	40.00	0	0
मार्च 2025 मध्ये वरील उपशीर्षामधून ₹ 40.00 कोटीची संपूर्ण तरतूद रिक्त पदे न भरणे, खर्चात कपात, देयके प्राप्त न झाल्याने आणि योजनेनुसार काम पूर्ण न झाल्यामुळे प्रत्यार्पणाद्वारे काढून घेण्यात आली होती.					
स्रोत: विनियोजन लेखे 2024-25					

तसेच, मार्च 2025 मध्ये तक्ता 2.11 मध्ये नमूद केल्यानुसार अनुदान क्र. वाय-02 आणि सी-07 च्या नऊ उपशीर्षांतर्गत ₹ दोन कोटी आणि त्याहून अधिक आणि एकूण तरतूदीच्या 21.15 टक्के ते 91.51 टक्के दरम्यान बचत प्रत्यार्पित करण्यात आली.

तक्ता 2.11: अनुदान सी 07 आणि वाय 02 अंतर्गत उपशीर्ष-निहाय लक्षणीय बचत

(₹ कोटीत)

अ. क्र.	संगणक सांकेतांक	तपशील	एकूण अनुदान	प्रत्यक्ष	बचती	बचतीची टक्केवारी
1	2215 01 196 (01) (05)	नियमित आस्थापना	282.28	222.58	59.70	21.15
मार्च 2025 मध्ये ₹ 59.70 कोटींची तरतूद प्रत्यार्पण करण्याचा संबंध जिल्हा परिषदांकडून अंदाजापेक्षा कमी मागणी आणि कंत्राटी सेवेअंतर्गत पदे न भरल्याशी जोडण्यात आला.						
2	2215 01 001 (01) (04)	महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण यांना वेतन आणि इतर भत्ते यांच्या प्रदानासाठी सहाय्यक अनुदान	252.87	164.29	88.58	35.03
बचतीचा संबंध महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण च्या कर्मचाऱ्यांना 7 ^{व्या} वेतन आयोगाची थकबाकी प्रदान करण्यास मंजुरी न मिळाल्यामुळे आणि भरती प्रक्रिया अंतिम न केल्याशी जोडण्यात आला. पुनर्विनियोजित रक्कम ₹ 88.58 कोटी मार्च 2025 मध्ये प्रत्यार्पित करण्यात आली.						
3	2215 02 107(02) (05)	स्वच्छ भारत अभियान (केंद्र पुरस्कृत योजना) (राज्य हिस्सा)	541.10	71.39	469.71	86.81
4	2215 02 107(02) (10)	स्वच्छ भारत अभियान (केंद्र हिस्सा) (केंद्र पुरस्कृत योजना)	1262.00	107.09	1154.91	91.51
मार्च 2025 मध्ये ₹ 1624.62 कोटींची तरतूद प्रत्यार्पित केल्याचा संबंध प्राप्त झालेल्या केंद्राच्या हिश्याच्या प्रमाणात राज्याचा हिस्सा जारी करण्याशी जोडण्यात आला. 107(02)(10) या शीर्षखाली ₹ 0.10 कोटीची अजून झालेल्या बचत करण्याची कारणे सादर केलेली नाहीत (जुलै-2025).						
5	2406 02 110 (00) (03)	वन्यजीव आश्रयस्थानांचा एकात्मिक विकास (60% केंद्र हिस्सा)	22.50	3.11	19.39	86.18
6	2406 02 110 (00) (04)	व्याघ्र प्रकल्प (अनावर्ती खर्च) (60% केंद्र हिस्सा)	45.00	14.59	30.41	67.57
7	2406 02 110 (00) (16)	वन्यजीव आश्रयस्थानांचा एकात्मिक विकास (40% राज्य हिस्सा)	15	2.14	12.86	85.73
मार्च 2025 मध्ये वरील उपशीर्षामधून ₹ 62.67 कोटीचा निधी प्रत्यार्पित करण्यात आला. विभागाने नमूद केले की, रिक्त पदे न भरणे, खर्च कमी होणे, देयके प्राप्त न झाल्याने आणि योजनेनुसार काम पूर्ण न झाल्यामुळे निधी प्रत्यार्पित करण्यात आला.						
8	2415 06 277 (00) (02)	वन विकास, प्रशासन व व्यवस्थापन प्रबोधिनी, कुंडल (वचनबद्ध)	10.03	5.74	4.29	42.77
9	2415 06 277 (00) (03)	वन विकास, प्रशासन व व्यवस्थापन प्रबोधिनी चंद्रपुर	45.00	21.65	23.35	51.89
मार्च 2025 मध्ये वरील उपशीर्षामधून ₹ 27.64 कोटीचा निधी प्रत्यार्पित करण्यात आला. विभागाने नमूद केले की देयके प्राप्त न झाल्यामुळे, रिक्त पदे न भरल्यामुळे आणि प्रशिक्षणार्थींचा सहभाग कमी झाल्याने हा निधी प्रत्यार्पित करण्यात आला.						
स्रोत: विनियोजन लेखे 2024-25						

(बी) सातत्यपूर्ण बचती

"सातत्यपूर्ण बचती" म्हणजे दरवर्षी वितरित केलेल्या निधीचा पूर्ण वापर न करण्याची सातत्यपूर्ण प्रथा. गेल्या तीन वर्षांत बचतीमधील सातत्यावरून असे निदर्शनास आले की विभागांमधील अर्थसंकल्पीय नियंत्रणे प्रभावी नव्हती आणि वर्षासाठी निधीचे वाटप करताना मागील वर्षाचे कल विचारात घेतले गेले नाहीत. असे निदर्शनास आले की 2022-23 ते 2024-25 या कालावधीत 52 अनुदानांमध्ये, प्रत्येक प्रकरणात ₹ 100 कोटीपेक्षा जास्त बचत झाली (**परिशिष्ट 2.7**).

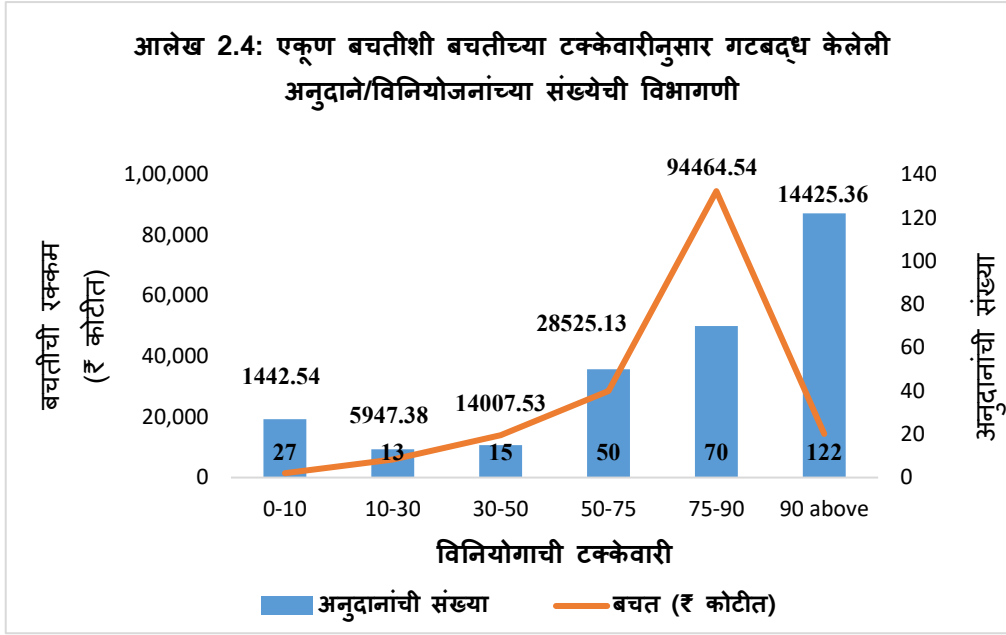
नगर विकास, पोलिस प्रशासन, जल संपदा, ग्रामीण विकास, शिक्षण, वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता आणि सामाजिक सुरक्षा यामध्ये मोठी आणि वारंवार होणारी बचत दिसून येते, यावरून असे सूचित होते की कमी वापर केवळ परिपूरक किंवा निम्न-प्राधान्य क्षेत्रांपुरता मर्यादित नाही. पाटबंधारे, रस्ते आणि पूल, ऊर्जा, ग्रामीण विकास आणि सामाजिक सेवांवरील भांडवली खर्च यासारखी भांडवल-केंद्रित अनुदाने सातत्याने उच्च बचत दर्शवितात, जे अंमलबजावणीत विलंब, जमीन/मंजुरी समस्या किंवा कमकुवत प्रकल्प तयारी दर्शवितात.

काही अनुदाने अनेक वर्षांत अत्यंत उच्च बचत गुणोत्तर (50-100 टक्के) दर्शवितात (उदा. इतर वित्तीय आणि विविध सेवा, गृहनिर्माण, अल्पसंख्याक विकास, पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता) दर्शवितात ज्यावरून अर्थसंकल्पातील तरतुदी शोषक क्षमतेपेक्षा जास्त असल्याचे सूचित होते .

अनेक मोठ्या विभागांमध्ये (उदा. पोलिस प्रशासन, नगर विकास, जल संपदा) बचतीची संपूर्ण रक्कम वर्षागणिक वाढत गेली, जेथे बचतीची टक्केवारी मोठ्या प्रमाणात स्थिर राहिली आणि वित्तीय परिणाम वाढला. प्रमुख आणि लोककल्याणकारी योजनांमधील बचतीची पुनरावृत्ती सूचित करते की धोरणात्मक हेतू आणि अर्थसंकल्पीय प्राधान्यक्रम हे विभागीय आणि क्षेत्रीय स्तरावर अंमलबजावणी करण्यायोग्य योजनांमध्ये पुरेसे रूपांतरित होत नाहीत. तीन वर्षांत समान बचत पद्धती चालू ठेवणे हे दर्शविते की मागील बचतीने नंतरच्या अर्थसंकल्पीय अंदाजांची पुरेशी माहिती दिली नाही, जे अर्थसंकल्प प्रक्रियेतील कमकुवत माहितीची शृंखला प्रतिबिंबित करते.

(सी) अर्थसंकल्पीय वाटपाच्या उपयोगितेची टक्केवारी

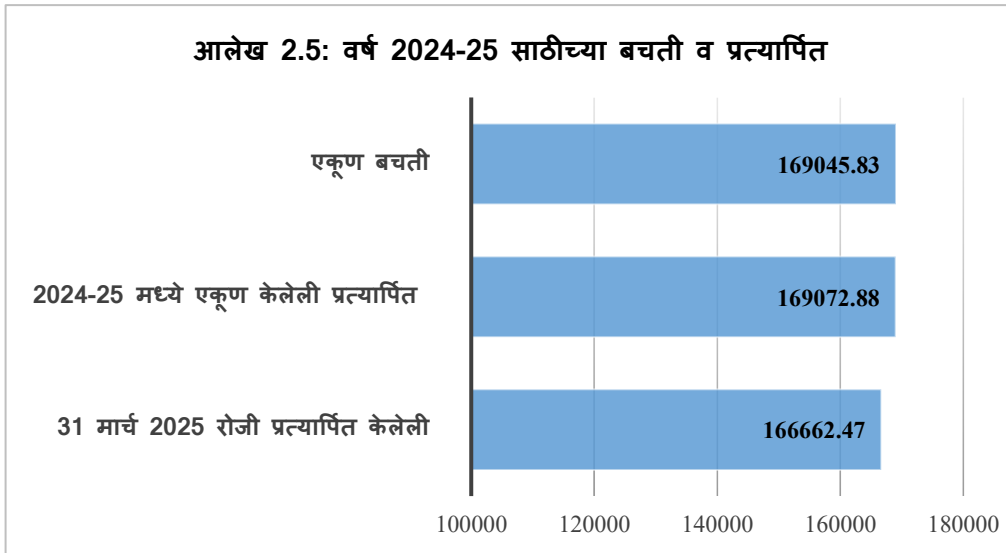
महाराष्ट्र अंदाजपत्रक नियमावलीच्या परिच्छेद 173 मध्ये असे नमूद केले आहे की वितरण किंवा नियंत्रण अधिकाऱ्यांनी इतर शीर्षाखाली संभाव्य अनपेक्षित अतिरिक्त रक्कम भागविण्यासाठी किंवा नवीन खर्च भागविण्यासाठी बचत राखीव ठेवू नये, जी सामान्यतः पुढील वर्षाच्या अंदाजात प्रदान केली जाईल. जेव्हा ते लक्षात येतील तेव्हा सर्व बचती त्वरित प्रत्यार्पित करणे आवश्यक आहे. ज्या तरतुदी फायदेशीर वापरल्या जाऊ शकत नाहीत त्या प्रत्यार्पित करणे आवश्यक आहे. 2024-25 मधील एकूण बचतीसह वापराच्या टक्केवारीनुसार समूह केलेल्या अनुदानाचा तपशील **परिशिष्ट 2.8** आणि **आलेख 2.4** मध्ये दर्शविला आहे.

स्रोत: विनियोजन लेखे

(डी) बचती प्रत्यार्पित केल्या नाहीत

असे निदर्शनास आले की 17 अनुदानांतर्गत ₹ 10.03 कोटी (परिशिष्ट 2.9) ची बचत अजिबात प्रत्यार्पित केली गेली नाही. मार्च 2025 च्या अखेरच्या दिवशी प्रत्यार्पित केलेल्या बचतीचा तपशील (प्रत्येक प्रकरणात ₹ 10 कोटीपेक्षा अधिक) **परिशिष्ट 2.10** मध्ये दिला आहे.

स्रोत: विनियोजन लेखे

आलेख 2.5 च्या विश्लेषणावरून असे उघड झाले की 2024-25 मध्ये एकूण प्रत्यार्पित केलेली ₹ 1,69,072.88 कोटी रकमेपैकी ₹ 1,66,662.47 कोटी (98.57 टक्के) 31 मार्च 2025 रोजी प्रत्यार्पित करण्यात आले. वर्षाच्या अखेरीस बेहिशेबी राहण्याऐवजी बचतीला मोठ्या प्रमाणात मान्यता देण्यात आली आणि औपचारिकपणे प्रत्यार्पित केले गेले, यांच्याशी याचा जवळचा संबंध असल्याचे सूचित होते.

तथापि, प्रत्यार्पणाची वेळ हे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. प्रत्यार्पित केलेल्या एकूण रकमेपैकी ₹ 1,66,662.47 कोटी (सुमारे 99 टक्के) 31 मार्च 2025 रोजी म्हणजेच वित्तीय वर्षाच्या शेवटच्या दिवशी प्रत्यार्पित करण्यात आले. अशी वर्ष अखेरची एकत्रितपणे प्रत्यार्पित बचत बचतीची ओळख पटविण्यास विलंब करण्याकडे लक्ष वेधते, इतर प्राधान्य गरजांसाठी वर्षभरात निधी पुन्हा तैनात करण्याची संधी मर्यादित करते.

2.5.5 महसुली खर्च व भांडवली खर्च यामध्ये चुकीचे वर्गीकरण

सहायक अनुदाने म्हणजे एका शासनाने दुसऱ्या शासन, संस्था, संस्था किंवा व्यक्तीला केलेली मदत, देणग्या किंवा योगदानाच्या स्वरूपातील प्रदाने असतात. मालमत्ता बांधणीसह संस्थेला सहाय्य करण्याच्या विशिष्ट हेतूसाठी अनुदान दिले जाते.

भारतीय शासकीय लेखा मानक-2 नुसार, अनुदानदात्याने अनुदानधारकाला वितरीत केलेल्या सहाय्यक अनुदानाचे वर्गीकरण केले जाईल आणि भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या सल्ल्यानुसार राष्ट्रपतींनी विशेषत्वाने अधिकृत केले आहे, फक्त अशी प्रकरणे वगळता कोणत्या कारणासाठी निधी वितरित केला याची पर्वा न करता, महसुली खर्च म्हणून गणला जाईल.

2024-25 या वित्तीय वर्षात राज्य शासनाने भांडवली खर्च म्हणून ₹ 1,39,561.99 कोटीची नोंदणी केली होती. लेखापरीक्षणाने या रकमेशी संबंधित मंजूरी आदेश आणि खर्च प्रमाणकांची तपासणी केली आणि असे निदर्शनास आले की ₹ 4,069.91 कोटी (परिशिष्ट 2.11) रकमेपैकी महसुली स्वरूपाच्या खर्चाची भांडवली खर्चांतर्गत नोंद करण्यात आली होती. अशा प्रकारे, ₹ 4,069.91 कोटीचे चुकीचे वर्गीकरण करण्यात आले, ज्यामुळे त्या प्रमाणात महसुली तुटीचे प्रमाण कमी झाले. लेखापरीक्षणानंतर, वित्तीय वर्ष 2024-25 साठी परिणामी भांडवली खर्च ₹ 1,35,492.08 कोटी होता.

2.5.6 अर्थसंकल्पातील प्रमुख धोरणात्मक घोषणा आणि अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांना प्रत्यक्ष निधी

वर्ष 2024-25 मध्ये राज्य शासनाने अनेक धोरणात्मक उपक्रम/योजना (₹ 10 कोटी आणि त्याहून अधिक) हाती घेतल्या. 2024-25 या वर्षासाठीच्या वित्त लेखा विषयक परिशिष्ट XI, खंड II मध्ये अर्थसंकल्पात प्रस्तावित केलेल्या नवीन योजनांसह वर्षभरात घेतलेल्या प्रमुख धोरणात्मक निर्णयांचे तपशील दिले आहेत. 2024-25 मध्ये, ₹ 600.50 कोटीच्या नवीन भांडवली योजना आणि एकूण ₹ 7,246.79 कोटी महसुली योजना सुरू करण्यात आल्या. या नवीन योजनांवर झालेल्या एकूण ₹ 7,907.29 कोटीच्या खर्चापैकी ₹ 7,551.55 कोटी राज्याचा हिस्सा होता, तर ₹ 355.74 कोटी केंद्राचा हिस्सा होता. वर्षभरात राज्य शासनाने हाती घेतलेल्या प्रत्येकी ₹ 10 कोटीपेक्षा जास्त खर्चाच्या 15 नवीन योजनांचा तपशील. परिशिष्ट 2.12 मध्ये दर्शविला आहे.

मुख्यमंत्री लाडकी बहीण योजना

राज्यातील महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य सुनिश्चित करण्यासाठी, त्यांचे आरोग्य आणि पोषण सुधारण्यासाठी आणि कुटुंबात त्यांची निर्णायक भूमिका बळकट करण्यासाठी, महाराष्ट्र शासनाने 28 जून 2024 रोजी "मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजना" सुरू करण्यास मान्यता दिली. या योजनेतर्गत 21 ते 65 वर्षे वयोगटातील पात्र महिलांना थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे दरमहा ₹ 1,500 चा आर्थिक लाभ मिळणार आहे. महिला व बालविकास विभागामार्फत या योजनेची अंमलबजावणी केली जाते.

योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी ₹ 26,200 कोटीचा निधी पुरवणी अर्थसंकल्पाद्वारे उपलब्ध करून देण्यात आला. याव्यतिरिक्त, 'लेक लाडकी योजने'मधून ₹ 3,490.75 कोटी विनियोजित करण्यात आले. अशा प्रकारे एकूण ₹ 29,693.09 कोटीचे अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले. या बदल्यात, विभागाने ₹ 33,237.24 कोटी खर्च केला, परिणामी ₹ 3,541.16 कोटी अतिरिक्त खर्च झाला, ज्याचे विभागाने कोणतेही विशिष्ट स्पष्टीकरण दिले नाही.

योजनेशी संबंधित एकूण ₹ 29,732.01 कोटी, रकमेच्या ₹1,000 कोटी वरील जास्त प्रमाणकांच्या चाचणी-तपासणीत, असे निदर्शनास आले की जानेवारी ते मार्च 2025 दरम्यान आहरण केलेले ₹ 15,586 कोटी आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांच्या आभासी स्वीय ठेवी लेख्यांमध्ये (VPDA) हस्तांतरित करण्यात आले होते. यावरून असे दिसून येते की हा निधी त्वरित वापरासाठी आवश्यक नव्हता आणि अर्थसंकल्पीय शिस्त आणि आर्थिक औचित्याच्या तत्वांच्या विरुद्ध वास्तविक खर्चाची गरज न घेता तो काढला गेला होता.

लक्षणीय अतिरिक्त खर्च स्पष्टीकरणाशिवाय होऊन मोठ्या रकमेची रक्कम त्वरित आवश्यकता न घेता आभासी स्वीय ठेवी लेख्यांमध्ये जमा केली गेली. हे कमकुवत अंदाज, अपुरे आर्थिक नियंत्रण प्रतिबिंबित करते.

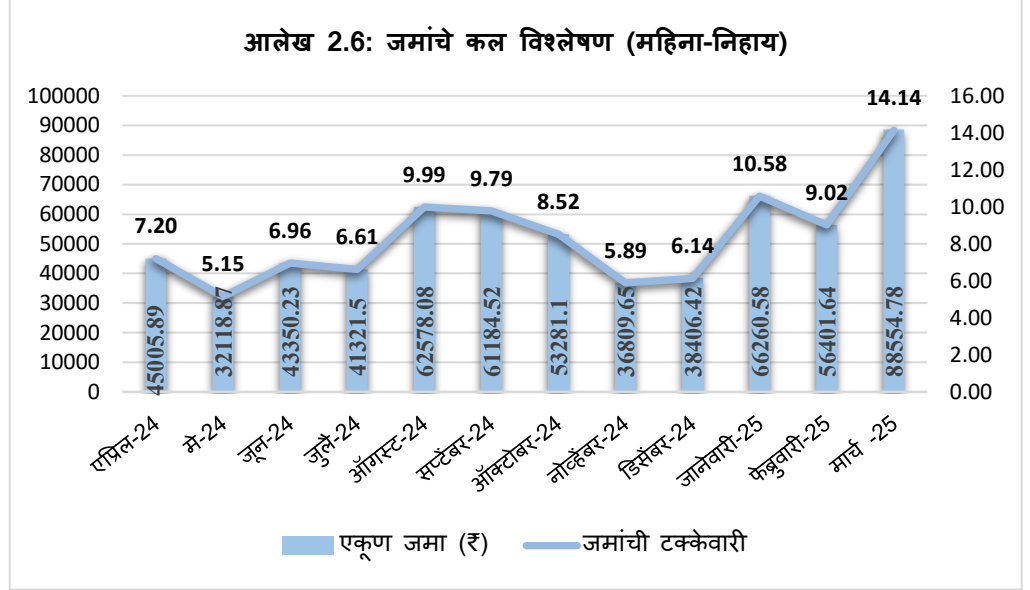
2.5.7 खर्चाच्या तिमाही मर्यादेचे पालन न करणे

सामान्य वित्तीय नियमांच्या नियम 62 (3) मध्ये अशी तरतूद आहे की विशेषतः वित्तीय वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यांमध्ये खर्चाची घाई आर्थिक औचित्याचे उल्लंघन मानले जाते आणि ते टाळले पाहिजे. वर्षभरात खर्चाचा एकसमान प्रवाह ही योग्य अर्थसंकल्पीय नियंत्रणाची प्राथमिक आवश्यकता आहे. मुंबई वित्तीय अधिनियम, 1959 नुसार वित्तीय वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यात खर्चाची घाई टाळणे आवश्यक आहे.

तक्ता 2.12: वित्तीय वर्ष 2024-25 मध्ये खर्चाची घाई

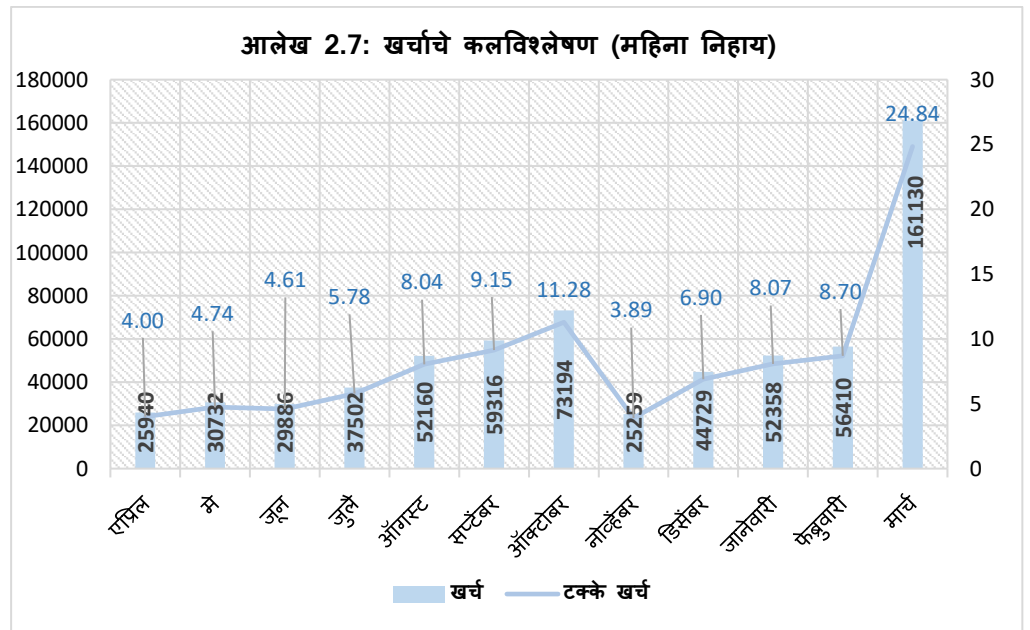
	रक्कम (₹ कोटीत)	वर्षातील एकूण खर्चाची टक्केवारी
वर्षातील शेवटची तिमाही (जानेवारी ते मार्च-2025)	260268.6	39.34
वर्षाचा शेवटचा महिना (मार्च-25)	154813.14	23.40
वर्षाचा शेवटचा दिवस (31 मार्च 2025)	14848.12	2.24
स्रोत: मासिक नागरी लेखे 2024-25		

वित्तीय वर्ष 2024-25 मध्ये एकूण मासिक जमा (महसुली जमा, भांडवली जमा आणि रोख शिल्लक) आणि खर्चाचा कल आलेख 2.6 आणि आलेख 2.7 मध्ये दर्शविला आहे.

स्रोत: मासिक नागरी लेखे 2024-25

2024-25 मधील एकूण जमांची महिनानिहाय रचना महसुलाच्या ओघातील लक्षणीय असमानता दर्शवते. मासिक जमा ₹ 32,241.87 कोटी ते ₹ 88,557.78 कोटी दरम्यान होती, वर्षाच्या शेवटच्या तिमाहीत जमा झालेल्या वार्षिक जमांचा एक मोठा भाग आहे. एकट्या मार्च 2025 मध्ये एकूण जमांपैकी 14.14 टक्के महसूल प्राप्त झाला, जो वर्षातील सर्वाधिक आहे, तर मे 2024 मध्ये जमा सर्वात कमी 5.15 टक्के होती. शेवटच्या महिन्यांत जमांचे केंद्रीकरण महसूल प्रवाहाचे एकत्रीकरण दर्शविते, जे प्रभावी रोख व्यवस्थापनावर परिणाम करते आणि वर्षभरात संसाधनांच्या उपलब्धतेचा अंदाज कमी करते.

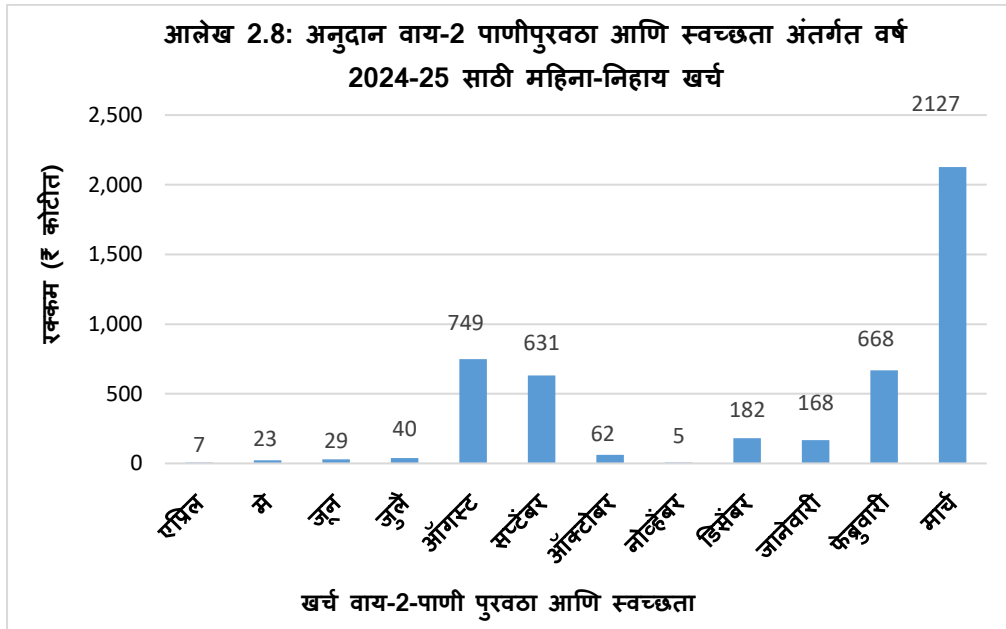

स्रोत: मासिक नागरी लेखे 2024-25

महिनानिहाय खर्चाचा कल वित्तीय वर्षाच्या अखेरीस लक्षणीय वाढ दर्शवतो. एप्रिल ते जून या कालावधीत खर्च कमी राहिला आणि प्रत्येक महिन्यातील खर्चाचा हिस्सा वार्षिक खर्चाच्या पाच टक्क्यांपेक्षा कमी होता. जुलै ते ऑक्टोबर या कालावधीत खर्चात हळूहळू वाढ दिसून आली असली तरी नोव्हेंबरमध्ये त्यात मोठी घट झाली. मार्चमध्ये खर्चात लक्षणीय वाढ दिसून आली, जेव्हा वार्षिक खर्चाच्या 24.84 टक्के म्हणजे ₹ 1,61,130 कोटी खर्च झाले. वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यात वार्षिक खर्चाच्या सुमारे एक चतुर्थांश केंद्रित खर्च हे कमकुवत खर्चाचे नियोजन आणि अपुऱ्या संनियंत्रणाचे द्योतक आहे. वर्षाच्या अखेरच्या खर्चाचा असा दबाव प्रभावी आर्थिक व्यवस्थापनाला कमकुवत करतो आणि निधीच्या घाईघाईने किंवा कमी वापराचा धोका वाढवतो. आर्थिक शिस्त सुधारण्यासाठी मासिक खर्च नियंत्रणे मजबूत करणे आणि वर्षभर खर्चाचे सुरळीत विभाजन सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

अनुदान वाय-02 पाणी पुरवठा व स्वच्छता अंतर्गत महिनानिहाय खर्च

आलेख 2.8 पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता क्षेत्र (वाय-02) अंतर्गत चित्रित केलेला खर्चाची महिनानिहाय रचना वित्तीय वर्षाच्या अखेरीस लक्षणीय एकत्रितपणा दर्शविते. एप्रिल ते जुलै या कालावधीत हा खर्च नगण्य राहिला, जो उपक्रम विलंबाने सुरू झाल्याचे दर्शवतो. ऑगस्ट आणि सप्टेंबरमध्ये खर्चात वाढ झाली होती तरी ऑक्टोबर आणि नोव्हेंबरमध्ये त्यात मोठी घट झाली. शेवटच्या तिमाहीत खर्चात लक्षणीय वाढ दिसून आली, विशेषतः मार्चमध्ये, जेव्हा ₹ 2,127 कोटी खर्च झाले होते. शेवटच्या महिन्यात वार्षिक खर्चाच्या मोठ्या प्रमाणात एकाग्रता हे कमकुवत नियोजन आणि योजनेच्या अंमलबजावणीवर अपुरे नियंत्रण दर्शवते.

तसेच, विनियोजन लेख्यांच्या छाननीतून असे निदर्शनास आले की **परिशिष्ट 2.13** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 12 अनुदानांमध्ये, ₹ 524.77 कोटीचा संपूर्ण खर्च मार्च 2025 मध्ये करण्यात आला होता. त्यातील आकडेवारीवरून असे निदर्शनास आले की, जे वित्तीय

वर्षाच्या अखेरीस खर्चाचे महत्त्वपूर्ण केंद्रीकरण दर्शवते. हा खर्च मुख्यत्वे भांडवली आणि विकासात्मक योजनांशी संबंधित आहे जसे की शैक्षणिक पायाभूत सुविधा, पूर नियंत्रण, औद्योगिक पायाभूत सुविधा, वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य सुविधा आणि भाग भांडवल अंशदान जेथे आधीच्या काही महिन्यांत कोणताही खर्च झाला नव्हता. मार्चमधील खर्चाचे केंद्रीकरण, अधिक चांगले खर्चाचे टप्पे तयार करणे मंजुरीला आधी अंतिम रूप देणे आणि अंमलबजावणीच्या वेळापत्रकासह निधी मुक्त करण्याची आवश्यकता अधोरेखित करते.

खर्चाची स्थिर गती राखणे हा चांगल्या सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनाचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे कारण यामुळे वित्तीय असंतुलन आणि तात्पुरती रोख टंचाई टाळता येते. राज्य शासनाने वर्षभरात होणाऱ्या खर्चाची तिमाहीनिहाय टक्केवारी निर्धारित केलेली नाही. सर्व अनुदानांवर झालेल्या खर्चाचा त्रैमासिक तपशील **परिशिष्ट 2.14** मध्ये दर्शविला आहे. एकंदरीत, तिमाहीनिहाय कल सूचित करतात की अर्थसंकल्पाची अंमलबजावणी शेवटच्या महिन्यांकडे झुकलेली आहे, सुधारित नियोजन, वेळेवर मंजुरी आणि वित्तीय वर्षाच्या चक्राशी खर्चाचे जवळून संरेखन करण्याची गरज अधोरेखित करते.

अनुदान वाय-02- पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता यांच्या लेखापरीक्षण छाननीत वित्तीय वर्षाच्या अखेरीस खर्चात लक्षणीय वाढ झाल्याचे दिसून आले. उपशीर्ष-निहाय खर्चाच्या तपासणीत असे दिसून आले की अनेक प्रकरणांमध्ये, मार्च 2025 मध्ये एकूण खर्चापैकी 56 ते 100 टक्के खर्च झाला होता, ज्याचा तपशील **तक्ता 2.13** मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 2.13: अनुदान वाय-02 आणि सी-07 मध्ये उपशीर्ष स्तरावर खर्चाची घाई

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	उपशीर्ष सांकेतांक	उपशीर्ष तपशील	मार्च 2025 मधील खर्चित रक्कम (₹ कोटीत)	प्रगमनशील खर्च (₹ कोटीत)	मार्च मधील खर्चाची टक्केवारी
वाय-02					
1.	2215-01-196-A19	आकस्मिक पिण्याच्या पाण्याच्या टंचाई निवारणार्थ घेण्यात येणाऱ्या तात्पुरत्या उपाय योजनांसाठी जिल्हा परिषदांना सहायक अनुदान (अनिवार्य)	231.17	338.51	68.29
2.	2215-01-102-208	नळाद्वारे पाणी पुरवठा योजना-देखभाल व दुरुस्ती यासाठी अनुदान	40.00	40.00	100.00
विभागाने नमूद केले की, वित्तीय वर्ष 2024-25 मध्ये, शासकीय निर्णयाच्या अनुषंगाने (मार्च 2025) बहु कौशल्य पूर्व प्रशिक्षण मान्यता कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी 2024 या वित्तीय वर्षात, प्रधान शीर्ष 2215 पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता, उपशीर्ष 2082 अंतर्गत ₹ 40.00 कोटी वितरित करण्यात आले.					

अनु. क्र.	उपशीर्ष सांकेतांक	उपशीर्ष तपशील	मार्च 2025 मधील खर्चित रक्कम (₹ कोटीत)	प्रगमनशील खर्च (₹ कोटीत)	मार्च मधील खर्चाची टक्केवारी
ही रक्कम राज्य जल आणि स्वच्छता अभियानाला आभासी स्वीय ठेवी लेख्याद्वारे मागणी क्रमांक वाय-02, लेखा शीर्ष 2215-2082, तपशीलवार शीर्ष 31- सहाय्यक अनुदान (वेतनेतर) (राज्य हिस्सा - कार्यक्रम) अंतर्गत वितरित करण्यात आली. आभासी स्वीय ठेवी लेख्यांच्या कार्यचालनावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या तरतुदीनुसार, आभासी स्वीय ठेवी लेख्यामध्ये जमा केलेला निधी अंतिम खर्च नसतो. खर्च न केलेली कोणतीही शिल्लक आभासी स्वीय ठेवी लेख्यांमध्ये निधी आहरणाच्या/जमा करण्याच्या तारखेपासून एक वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर किंवा मंजुरी आदेशात निर्दिष्ट केलेल्या मुदतीच्या आत, यापैकी जे आधी असेल ते, राज्याच्या एकत्रित निधीत परत जमा करणे आवश्यक आहे. त्यानुसार, मंजूर रकमेचा वापर झाल्यानंतर आभासी स्वीय ठेवी लेख्यांमध्ये शिल्लक राहिलेली रक्कम निर्धारित मुदतीत नियुक्त केलेल्या एकत्रित निधी/एकत्रित निधीमध्ये परत हस्तांतरित केली जाईल.					
3.	2215-01-102-994	मुख्यमंत्री ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम -ग्रामीण क्षेत्रासाठी शुद्ध पेयजल पुरविण्यासाठी	65.84	65.84	100.00
4.	2215-01-102-997	जल जीवन अभियान-सहाय्यीकृत बाबी व पाणी गुणवत्ता संनियंत्रण व सर्वेक्षणासाठी अर्थसाहाय्य (राज्य हिस्सा 40%)	162.58	289.99	56.06
2024-25 या वित्तीय वर्षात भारत सरकारने या योजनेसाठी ₹ 5352.93 कोटीच्या अंदाजित वाटपाला मान्यता दिली. तथापि, वर्षभरात भारत सरकारकडून ₹1605.00 कोटी निधी प्राप्त झाला, त्यापैकी ₹ 112.41 कोटी सहाय्यक उपक्रम आणि पाण्याच्या गुणवत्तेशी संबंधित होते. वर्षभरात भारत सरकारने मंजूर केलेले संपूर्ण अंदाजित वाटप वितरित केले नसल्यामुळे, राज्य शासनाने योजनेच्या अंमलबजावणीत सातत्य राखण्यासाठी आणि चालू उपक्रमांमध्ये व्यत्यय येऊ नये यासाठी मार्च 2025 मध्ये एक विशेष उपाय म्हणून ₹ 289.99 कोटी जारी केले. उर्वरित केंद्रीय सहाय्य प्राप्त होण्याची अपेक्षा म्हणून आणि निधी जारी करण्याच्या विद्यमान तरतुदीनुसार हे वितरण करण्यात आले. त्यानुसार, मार्च 2025 मध्ये निधी जारी करणे केंद्रीय निधीतील तुटवड्यामुळे आवश्यक होते आणि तो टाळता येण्याजोगा किंवा अनियमित खर्च दर्शवत नाही. निधीचा वापर विहित मार्गदर्शक तत्वांनुसार भारत सरकारकडून भविष्यात जारी करण्यात येणाऱ्या निधीच्या तुलनेत समायोजित केला जाईल.					
5.	2215-01-199- A05	महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाकडे वर्ग झालेल्या शासकीय कर्मचाऱ्यांना निवृत्तीवेतनाचे लाभ मंजूर करण्यासाठी सहाय्यक अनुदान (अनिवार्य)	351.12	351.12	100.00
स्रोत: विनियोजन लेखे					

2.6 निवडलेल्या केंद्र पुरस्कृत योजनांची अंमलबजावणी

केंद्र पुरस्कृत योजना भारताच्या सहकारी संघराज्यवादाचा एक महत्वाचा घटक आहे, ज्यामध्ये केंद्र सरकार सामाजिक क्षेत्रातील कार्यक्रमांसाठी राज्यांना अनुदान प्रदान करते. निधीच्या ओघाची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी सुधारणा करूनही - जसे की एकल नोडल अभिकरण² नमूना, एकल नोडल अभिकरण-स्पर्श प्लॅटफॉर्म आणि सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली आणि एकात्मिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीद्वारे अगदी वेळेवर मुक्तता (जस्ट-इन-टाइम रिलीझ) - अर्थसंकल्प, लेखांकन आणि केंद्र आणि राज्य हिश्यामध्ये समेट करण्यातील आव्हाने कायम आहेत. केंद्र सरकारने राज्यांना कामगिरीवर आधारित अनुदानाद्वारे या सुधारणांचा अवलंब करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले आहे, डिजिटल साधनांचा अवलंब करण्यास आणि वित्तीय प्रणालींच्या एकीकरणाला प्रोत्साहन दिले आहे.

प्रत्यक्ष खर्चावर आधारित 2024-25 मधील पाच मुख्य योजना खाली तपशीलवार दिल्या आहेत:

तक्ता 2.14: प्रत्यक्ष खर्चावर आधारित पाच मुख्य योजना

(₹ कोटीत)

भारत सरकार योजना	राज्य योजना	राज्य कोषा गाराला भारत सरकारने वितरित केले	राज्याचा प्रमाणा तील हिस्सा	कोषागारा कडून एकल नोडल अभिकरणास केंद्राचा हिस्सा	कोषागारा कडून एकल नोडल अभिकरणास राज्याचा हिस्सा	कोषागारा कडून एकल नोडल अभिकरणास एकूण वितरित केलेले	खर्च	अखर्चित शिल्लक
प्रधान मंत्री आवास योजना ग्रामीण	इंदिरा आवास योजना	4860.58	3240.39	4860.58	3240.39	8100.97	5220.88	4107.69
प्रजोत्पत्ती व बाल आरोग्य आणि स्वास्थ्य प्रणाली बळकटीकरण राष्ट्रीय आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय नागरी आरोग्य	राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान-राज्य आरोग्य संस्थेला सहायक अनुदान	1515.02	1010.01	1256.37	1446.96	2703.33	3227.89	65.45

² भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयाने (मार्च 2021) प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनेसाठी एकल नोडल अभिकरणाद्वारे निधी वितरित करणे आणि त्यांच्या वापरावर लक्ष ठेवणे अनिवार्य केले आहे. प्रत्येक एकल नोडल अभिकरणाचे अधिकृत शेड्युल्ड वाणिज्य बँकेत समर्पित बँक खाते असणे आवश्यक आहे. प्राप्त झालेला केंद्राचा हिस्सा, संबंधित राज्य शासनांच्या हिश्यासह संबंधित राज्य शासनाच्या खात्यात हस्तांतरित करणे आवश्यक आहे

भारत सरकार योजना	राज्य योजना	राज्य कोषा गाराला भारत सरकारने वितरित केले	राज्याचा प्रमाणा तील हिस्सा	कोषागारा कडुन एकल नोडल अभिकरणास केंद्राचा हिस्सा	कोषागारा कडुन एकल नोडल अभिकरणास राज्याचा हिस्सा	कोषागारा कडुन एकल नोडल अभिकरणास एकूण वितरित केलेले	खर्च	अखर्चित शिल्लक
अभियान यासाठी परिवर्तनशील संकल्प								
सक्षम अंगणवाडी आणि पोषण 2	पौगंडावस्थे तील मुलींच्या सक्षमीकरणा साठी राजीव गांधी योजना	1368.84	1537.74	1487.31	1225.35	2712.66	3248.93	307.61
समग्र शिक्षा	समग्र शिक्षा अभियान- संस्कार भारत कार्यक्रम	1126.27	750.85	1128.67	1105.96	2234.63	2475.13	290.63
प्रधान मंत्री पोषण शक्ति निर्माण	इतर महानगरपालिका, नगरपालिकां साठी शालेय पोषण कार्यक्रम	1054.08	702.72	1054.08	930.51	1984.59	1838.68	369.07
स्रोत: एकल नोडल अभिकरण 01 अहवाल								

एकल नोडल अभिकरण यंत्रणेद्वारे संचालित केंद्र पुरस्कृत योजना वितरण आणि वापर यांच्यातील लक्षणीय विसंगती दर्शवितात, परिणामी वर्षाच्या शेवटी मोठ्या प्रमाणात अखर्चित शिल्लक राहते.

- प्रधानमंत्री आवास योजना-ग्रामीण अंतर्गत, राज्य कोषागारातून एकल नोडल अभिकरणाला वितरित करण्यात आलेल्या एकूण ₹ 8,100.97 कोटी पैकी खर्च ₹ 5,220.88 कोटी होता, ज्यायोगे ₹ 4,107.69 कोटी इतकी मोठी अखर्चित शिल्लक राहिली, जी केंद्र आणि राज्य हिस्से पूर्ण हस्तांतरण करूनही कमकुवत शोषण क्षमता दर्शवते.
- राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या बाबतीत (प्रजोत्पत्ती व बाल आरोग्य आणि आरोग्य प्रणाली बळकट करण्यासाठी परिवर्तनशील पूल) वर्षभरात खर्च करण्यात आलेल्या खर्चापेक्षा जास्त खर्च झाला, तरीही अखर्चित शिल्लक ₹ 65.45 कोटी

होती, जी पूर्वीच्या शिल्लकी पुढे नेल्याचे दर्शविते आणि एकल नोडल अभिकरण स्तरावर अपुरे निधी व्यवस्थापन दर्शविते.

- सक्षम अंगणवाडी आणि पोषण 2 साठी, वितरित केलेल्या ₹ 2,712.66 कोटीपैकी ₹ 3,248.93 कोटी खर्च झाला, तर ₹ 307.67 कोटी अखर्चित शिल्लक राहिली, जी मागील वर्षाच्या संचित शिल्लकीच्या उपलब्धतेकडे लक्ष वेधते.
- समग्र शिक्षा अभियानांतर्गत, झालेला खर्च (₹ 2,475.13 कोटी) चालू वर्षाच्या वितरणापेक्षा (₹ 2,234.63 कोटी) पेक्षा जास्त झाला, ज्यामध्ये ₹ 290.63 कोटीची अखर्चित शिल्लक होती, जी पूर्वीच्या कालावधीतील निधीचा उपयोग तसेच अपूर्ण आहरण दर्शवते.
- प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माणमध्ये, वितरित केलेल्या ₹ 1,984.59 कोटी तुलनेत ₹ 1,838.68 कोटी खर्च करूनही, वर्ष अखेरीस अखर्चित शिल्लक ₹ 369.07 कोटी होती.

वरील विश्लेषणावरून असे निदर्शनास येते की एकल नोडल अभिकरण चौकटीद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या अनेक केंद्र पुरस्कृत योजनांतर्गत, राज्य कोषागारातून देण्यात आलेला निधी पूर्णपणे वापरला गेला नाही, परिणामी वर्षअखेरीस मोठ्या प्रमाणात अखर्चित शिल्लक राहिली. काही योजनांमध्ये, खर्च चालू वर्षात वितरित केलेल्या निधीपेक्षा अधिक होता, ज्याचा अर्थ मागील वर्षाच्या संचित शिल्लकीचा वापर होऊन शिल्लक अखर्चित असणे कायम राहते.

अनुदान वाय-02 मध्ये महाराष्ट्रातील जल जीवन अभियान आणि स्वच्छ भारत अभियान-ग्रामीण या दोन केंद्र पुरस्कृत योजना आहेत, या योजनांचा तपशील एकल नोडल अभिकरण-01 अहवालात दिसून आला, जो केंद्र आणि राज्याचा हिस्सा, वास्तविक खर्च आणि न खर्च केलेली शिल्लक यांच्यातील लक्षणीय असमतोल दर्शवितो.

जल जीवन अभियान अंतर्गत, भारत सरकारने ₹ 1,605.88 कोटी मुक्त केले, जे पूर्णपणे थेट एकल नोडल अभिकरण तृतीय पक्ष खात्यात (एस्क्रो) जमा केले गेले, ज्यामध्ये केंद्र आणि राज्य यांच्यात हिश्याचे गुणोत्तर 50:50 निर्धारित केले गेले. या तुलनेत, राज्य कोषागारातून एकल नोडल अभिकरणाला एकूण ₹ 4,051.99 कोटी वितरित करण्यात आले, तर प्रत्यक्ष खर्च ₹ 5,894.79 कोटी झाला, जो मागील वर्षाच्या भरीव संचित रकमेचा वापर दर्शवतो. तसेच, अखर्चित ₹ 1,987.33 कोटीची मोठी रक्कम 31 मार्च 2025पर्यंत एकल नोडल अभिकरणाच्या बँक खात्यात शिल्लक होती. यावरून राज्याच्या एकत्रित निधीच्या बाहेर निधीची सतत साठवणूक आणि निधी वितरण, खर्चाचे नियोजन आणि वापर यातील कमकुवत संरेखन दिसून येते.

स्वच्छ भारत अभियान-ग्रामीणच्या संदर्भात, केंद्र आणि राज्य यांच्यात 60:40 च्या हिश्याच्या गुणोत्तरासह भारत सरकारने राज्य कोषागाराला ₹ 115.82 कोटी वितरित केले. प्रमाणबद्ध आवश्यकतेच्या तुलनेत, कोषागारामधून एकल नोडल अभिकरणाला

वितरित केलेला केंद्राचा हिस्सा ₹ 89.71 कोटी होता, तर राज्याचा हिस्सा ₹ 59.80 कोटी होता, परिणामी कोषागाराने एकल नोडल अभिकरणाला एकूण ₹ 149.52 कोटी वितरित केले. झालेला प्रत्यक्ष खर्च ₹ 262.31 कोटी होता, त्यापैकी ₹ 223.88 कोटी सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीद्वारे आणि ₹ 38.42 कोटी थेट लाभ हस्तांतरण प्रदानाद्वारे झाले, जे पुन्हा आधीच्या कालावधीतील शिल्लकीचा वापर दर्शवितात. तथापि, वर्ष अखेरीस एकल नोडल अभिकरण खात्यात ₹ 4.14 कोटीची अखर्चित शिल्लक आहे.

महाराष्ट्र शासनाने जुलै 2025 पासून केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी निधीचे व्यवस्थापन आणि वितरण करण्यासाठी औपचारिकपणे एकल नोडल अभिकरण-स्पर्श प्रणाली स्वीकारली आहे. विविध योजनांसाठी योग्य एकल नोडल अभिकरण आणि राज्य योजना व्यवस्थापक नियुक्त केले आहेत आणि आरबीआय ई-कुबेर खात्यांचा वापर करून नवीन निधी हस्तांतरण यंत्रणा स्थापित केली जात आहे.

2.6.1 एकल नोडल अभिकरण

भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयाने प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनेसाठी एकल नोडल अभिकरणाद्वारे निधी वितरित करणे आणि त्यांच्या वापरावर लक्ष ठेवणे अनिवार्य केले आहे (मार्च 2021). प्रत्येक एकल नोडल अभिकरणाचे अधिकृत शेड्युल्ड वाणिज्य बँकेत समर्पित बँक खाते असणे आवश्यक आहे. प्राप्त झालेला केंद्राचा हिस्सा, संबंधित राज्याच्या हिश्यासह संबंधित राज्य शासनाच्या लेख्यात वर्ग करणे आवश्यक आहे.

लेखापरीक्षणाने प्रमाणक स्तरीय संकलन (व्हीएलसी) विदा आणि एकल नोडल अभिकरण, सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली अहवालाचे विश्लेषण केले आणि असे निदर्शनास आले की तक्ता 2.15 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे एकल नोडल अभिकरण खात्यांमध्ये केंद्र आणि राज्य हिस्सा हस्तांतरणाच्या विदामध्ये विसंगती होती.

तक्ता 2.15: केंद्र आणि राज्य हिस्सा हस्तांतरणामध्ये विसंगती

(₹ कोटीत)

विदा स्रोत	केंद्राचा प्राप्त हिस्सा	केंद्राचा हस्तांतरित हिस्सा	राज्याचा हस्तांतरित हिस्सा	राज्याने कमी वितरित केलेली रक्कम
व्हीएलसी	21061.18	19140.82	14434.98	1920.36
एकल नोडल अभिकरण सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली अहवाल	18501.60	16546.00	17013.22	1955.60
फरकाची रक्कम	2559.58	2594.82	2578.24	35.24
स्रोत: वित्तीय लेखे				

राज्य शासन/एकल नोडल अभिकरण 01 च्या अहवालानुसार, राज्य शासनाला त्यांच्या कोषागार खात्यात केंद्राचा हिस्सा म्हणून ₹ 18,501.60 कोटी प्राप्त झाले. 31 मार्च 2025 पर्यंत, शासनाने केंद्राचा हिस्सा ₹ 16,546.60 कोटी आणि राज्याचा

हिस्सा ₹ 17,013.22 कोटी एकल नोडल अभिकरणाकडे हस्तांतरित केले. संपूर्ण ₹ 33,559.82 कोटी रक्कम सहायक अनुदान देयकांद्वारे हस्तांतरित करण्यात आली होती. प्रत्यक्ष खर्चाची तपशीलवार प्रमाणके आणि समर्थन दस्तऐवज/कागदपत्रे प्रधान महालेखाकार कार्यालयाला एकल नोडल अभिकरणाकडून प्राप्त झाले नाहीत. एकल नोडल अभिकरणाच्या अहवालानुसार, 31 मार्च 2025 पर्यंत एकल नोडल अभिकरणाच्या बँक खात्यांमध्ये एकूण ₹ 12,843.07 कोटी अखर्चित पडून आहेत.

2.6.2 एकल नोडल अभिकरण-स्पर्श

केंद्र पुरस्कृत योजने अंतर्गत वितरित करण्यात आलेल्या निधीची उपलब्धता आणि वापर यावरील देखरेख वाढविण्यासाठी, व्यय विभागाने निधी ओघ प्रक्रियेसाठी सुधारित मार्गदर्शक तत्वे सादर केली. केंद्र आणि राज्य या दोन्ही पातळ्यांवर अधिक कार्यक्षम रोख व्यवस्थापन सुनिश्चित करून, प्रदानासाठी "अगदी वेळेवर वितरण" (जस्ट-इन-टाइम रिलीझ)' या तत्वाची अंमलबजावणी करणे हे या मार्गदर्शक तत्वांचे उद्दिष्ट आहे. या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून, केंद्र पुरस्कृत योजना निधीच्या एकात्मिक आणि जलद हस्तांतरणासाठी एक वास्तविक -वेळ प्रणाली, एकल नोडल अभिकरण-स्पर्श ही पर्यायी निधी ओघ यंत्रणा सुरू करण्यात आली. ही प्रणाली सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली, राज्य एकात्मिक वित्तीय व्यवस्थापन माहिती प्रणाली आणि भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या ई-कुबेर यांना एकत्रित करून कार्यक्षम आणि पारदर्शक निधी वितरण सुलभ करते.

अर्थ मंत्रालयाने अधिसूचित केलेल्या सुधारित प्रक्रियेनुसार, राज्य शासनांनी निधीचा केंद्र व राज्य हिस्सा दोन्हीला एकल नोडल अभिकरण-स्पर्श मॉडेल अंतर्गत एकल नोडल अभिकरण खात्यात निधी हस्तांतरित करणे आवश्यक आहे. एकल नोडल अभिकरण-स्पर्श मॉडेल अंतर्गत, प्रत्येक राज्याने केंद्र पुरस्कृत योजनेशी संबंधित प्रत्येक राज्य-संलग्न योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी एकल नोडल अभिकरण नियुक्त करणे आवश्यक आहे आणि सर्व निधी केवळ सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीद्वारे वितरित केला जाईल. हे सक्षम झाल्यावर विद्यमान एकल नोडल अभिकरण खाती बंद करून अखर्चित शिल्लक भारताच्या एकत्रित निधीमध्ये केंद्राचा हिस्सा आणि राज्याचा हिस्सा संबंधित राज्य एकत्रित निधीमध्ये वर्ग करणे आवश्यक आहे. तसेच, सर्व एकल नोडल अभिकरण आणि अंमलबजावणी अभिकरण राज्य एकात्मिक वित्तीय व्यवस्थापन माहिती प्रणाली मध्ये नोंदणीकृत असणे आवश्यक आहे आणि स्वीय ठेव खाती किंवा इतर मध्यस्थ खात्यांद्वारे मार्गी न लावता थेट लाभार्थी किंवा विक्रेत्यांना वेळेवर निधी वितरित केला जावा, ज्यामुळे सुधारित रोख व्यवस्थापन आणि पारदर्शकतेला चालना मिळेल.

महाराष्ट्र शासन जुलै 2025 पासून एकल नोडल अभिकरणा स्पर्शची अंमलबजावणी करण्याच्या प्रक्रियेत आहे.

2.7 आकस्मिक निधी

मुंबई आकस्मिक निधी अधिनियम, 1956 अंतर्गत महाराष्ट्र शासनाच्या आकस्मिक निधीची स्थापना करण्यात आली आणि राज्य शासनाने महाराष्ट्र आकस्मिक निधी अधिनियम, 1956 तयार केले. आकस्मिक खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्याच्या आकस्मिक निधीतून पैसे काढणे आणि त्याच्या प्रदानाची जबाबदारी घेण्याशी संबंधित सर्व बाबींचे नियमन करण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र आकस्मिक निधी नियम, 1956 तयार केले. राज्य विधिमंडळाने अतिरिक्त खर्चास अधिकृत केल्यावर निधी वळता केला जातो. या निधीचा संग्रह ₹ 150 कोटी असतो.

2.7.1 आकस्मिक निधीमधून अग्रिमे

आकस्मिक निधीतून केवळ अनपेक्षित व आकस्मिक स्वरूपाच्या खर्चासाठी अग्रिमे दिली जातात, विधिमंडळाकडून त्याची परवानगी मिळेपर्यंत ती पुढे ढकलणे इष्ट नसते.

वित्तीय वर्ष 2024-25 दरम्यान, योजना/कार्यक्रमांच्या संदर्भात आकस्मिक निधीतून कोणतीही रक्कम आगाऊ रक्कम म्हणून काढण्यात आली नव्हती.

2.8 निष्कर्ष

- 2024-25 मधील राज्याच्या अर्थसंकल्पीय कामगिरीवरून वास्तववादी अर्थसंकल्प आणि खर्च नियंत्रणातील निरंतर कमतरता दिसून येतात. ₹ 8,29,831.20 कोटीच्या एकूण अर्थसंकल्पीय तरतुदीच्या तुलनेत राज्याने 297 अनुदाने आणि विनियोजनांत ₹ 6,61,548.43 कोटी खर्च केले, परिणामी एकूण ₹ 1,68,282.77 कोटीची (20.28 टक्के) बचत झाली. बचतीच्या तुलनेत दोन अनुदाने आणि चार भारित विनियोजनांत ₹ 763.05 कोटी अतिरिक्त खर्च झाला, ज्यासाठी भारतीय संविधानाच्या कलम 205 अंतर्गत नियमितीकरण आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त, 2017-18 ते 2023-24 या कालावधीसाठी 61 अनुदाने आणि 19 विनियोजने यांच्या संदर्भात ₹ 3025.76 कोटीचा अतिरिक्त खर्च मार्च 2025 पर्यंत नियमितीकरणासाठी प्रलंबित राहिला.
- तसेच, ₹ 1,37,163.68 कोटीची पुरवणी तरतूद, जी मूळ तरतुदीच्या 19.80 टक्के होती, अनावश्यक ठरली, कारण ₹ 6,61,548.43 कोटीचा प्रत्यक्ष खर्च मूळ अर्थसंकल्पीय तरतुदीपर्यंतही पोहोचला नाही.
- 2024-25 मध्ये मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये अर्थसंकल्पीय अंदाज, खर्च नियंत्रण आणि आर्थिक व्यवस्थापनात लक्षणीय त्रुटी दिसून आल्या. एकूण ₹ 29,693.09 कोटीच्या अनुदानापैकी, विभागाने ₹ 33,237.24 कोटी इतका खर्च केला, परिणामी ₹ 3,541.16 कोटीचा अतिरिक्त खर्च झाला, जो अन्यायकारक राहिला. तसेच, वर्षाच्या शेवटच्या तिमाहीत ₹ 15,586 कोटी आहरीत करण्यात आले आणि त्याचा त्वरित वापर न करता आभासी स्वीय ठेवी लेख्यांत त्याचे हस्तांतरण, निधीची तरतूद आणि खर्चाची

आवश्यकता लक्षात न घेता आहरण दर्शवते. अशा पद्धती अर्थसंकल्पीय शिस्त, आर्थिक औचित्य आणि सार्वजनिक वित्तावर कायदेशीर नियंत्रण या तत्वांना कमकुवत करतात.

2.9 चांगला प्रघात

- राज्य शासनाने 2024-25 दरम्यान राज्य आकस्मिक निधीतून पैसे काढले नाहीत. यावरून असे दिसून येते की मंजूर अर्थसंकल्पीय तरतुदींमध्ये अनपेक्षित किंवा आपत्कालीन खर्चाचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन केले गेले.
- गेल्या पाच वर्षांत (2021-25) कोणत्याही अनुदानाखाली सतत अतिरिक्त खर्च झाला नाही. यावरून अर्थसंकल्पीय नियंत्रणांचे पालन आणि प्रभावी खर्च व्यवस्थापन दिसून येते.

2.10 शिफारशी

- अर्थसंकल्पाची योग्य अंमलबजावणी आणि देखरेखीची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य शासनाने योग्य नियंत्रण यंत्रणा स्थापित करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून बचत कमी होईल, अनुदान/विनियोजन मधील मोठ्या बचतीवर नियंत्रण ठेवले जाईल आणि अपेक्षित बचत ओळखली जाईल आणि विशिष्ट मुदतीत प्रत्यार्पित केली जाईल.
- अर्थसंकल्पातील तरतुदीपेक्षा अतिरिक्त खर्चाच्या आणि प्रलंबित नियमितीकरणाच्या सर्व प्रकरणांना प्राधान्य दिले जावे.
- मोठ्या थेट लाभ हस्तांतरण योजनांसाठी अर्थसंकल्पीय अंदाज तयार करताना विभागाने लाभार्थी व्याप्ती आणि निधीच्या आवश्यकतेचे वास्तववादी निर्धारण सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून अतिरिक्त खर्च आणि पूरक मागण्या टाळता येतील. निधी आहरीत करणे हे वास्तविक आणि त्वरित खर्चाच्या गरजांशी काटेकोरपणे जोडलेले असून आर्थिक नियमांचे पालन करून आभासी स्वीय ठेवी लेख्यांच्या किंवा तत्सम खात्यांमध्ये निधी जमा करणे टाळणे आवश्यक आहे.